

**SMRT FAŠIZMU
SLOBODA
NARODU!**



**POJMOVNIK
ANTIFAŠISTIČKE
BORBE II**

**POJMOVNIK
ANTIFAŠISTIČKE
BORBE II**

Grupa autora

Pojmovnik antifašističke borbe II
grupa autora

Edicija Škole antifašizma

Urednik

dr Milovan Pisarri

Autori

dr Olga Manojlović Pintar, dr Sanja Petrović Todosijević, dr Srđan Milošević,
dr Aleksandar Miletić, dr Milovan Pisarri



Predgovor

Pred čitaocima se nalazi nastavak Pojmovnika antifašističke borbe koji je Savez antifašista Srbije objavio 2017. godine u okviru projekta „Škola antifašizma”.

Potreba da se i dalje razrađuje spisak osnovnih pojmova vezanih za antifašističku borbu u Srbiji, Jugoslaviji i Evropi, nastala je usled opšte kofuzije stvorene revizionizmom i novim naučnim, tendencioznim i politički motivisanim tumačenjima prošlosti. U doba kada neofašizam velikom brzinom zauzima sve više prostora u mnogim evropskim zemljama, te se i sami antifašistički temelji starog kontinenta našli su se pod jakim udarom rasizma, mržnje, nasilja, ekstremne eksploatacije radne snage, nacionalizma.

Savez antifašista Srbije želi u tom smislu da ponudi jedan mali alat koristan u prepoznavanju nastanka, a naročito posledica fašizma i nacizma, kao i organizovanih načina borbe koji su se u istoriji pokazali kao jedino rešenje za pobedu nad „ideologijom zla”. Takođe, uzeti su u obzir određeni opšti pojmovi koje se danas najčešće zloupotrebljavaju sa ciljem izgradnje nove, veštačke prošlosti, kao i oni pojmovi vezani za događaje ili fenomene koji su i sa aspekta samog antifašizma bili ideološki problematični. Posebna pažnja, kao i u prvom pojmovniku, posvećena je ličnostima koje su, manje ili više poznate, dale svoj doprinos antifašističkoj borbi.

Autori ovog pojmovnika su: **dr Olga Manojlović Pintar** (pojmovi: historiografija, antifašizam danas, sećanje, totalitarizam, anticiganizam, žrtva, stratišta), **dr Sanja Petrović Todosijević** (genocid, Ida Sabo, narodni heroj Nada Dimić, Ratko Mitrović, Ratko Pavlović Ćičko, nepokoreni grad, Goli otok, Živorad Žika Popović, žene narodni heroji Jugoslavije), **dr Aleksandar Miletić** (ustaše, četnici kao „antifašistički” kolaboracionisti, Pećančevi četnici, Nedićeve snage, crnogorski federalist, balisti, četnici Pavla Đurišića), **dr Srđan Milošević** (revizionizam, zločin protiv čovečnosti, zločin protiv mira, Nirnberški procesi, suđenja u Poljskoj, suđenja za fašističke zločine u Jugoslaviji, suđenja za fašističke zločine u Nemačkoj) i **dr Milovan Pisarri** (pokret otpora u Italiji, pokret otpora u Grčkoj, pokret otpora u Poljskoj, pokret otpora u Francuskoj, pokret otpora u Holandiji, prinudni rad, komunizam).

Urednik publikacije je **dr Milovan Pisarri**.

A

ANTIROMANIZAM, ANTIROMSKI RASIZAM, ILI ANTICIGANIZAM. Antiromanizam, antiromski rasizam, ili anticiganizam su termini kojima se označavaju svi vidovi predrasuda, neprijateljstava i diskriminacije Roma kao pripadnika etničke grupe, odnosno nosilaca romskog kulturnog nasleđa. Antiromanizam je oblik rasizma zasnovan na navodnoj rasnoj superiornosti, odnosno „forma dehumanizirajućeg i institucionalnog rasizma uzgajana istorijskom diskriminacijom, koja se, pored ostalog, izražava nasiljem, govorom mržnje, eksploatacijom, stigmatizacijom i najeklatantnijom vrstom diskriminacije”.

Progoni su obeležili hiljadugodišnju istoriju Roma u Evropi. Vrhunac diskriminacije su predstavljali Nirnberški zakoni usvojeni u nacističkoj Nemačkoj 1935, kojima su Romi uz Jevreje bili označeni kao „neprijatelji rasno utemeljene države”. Nacisti i njihovi pomagači su tokom Drugog svetskog rata izvršili genocid nad Romima (Porajmos, ili Samudaripen) u kome je ubijeno između 220 000 i pola miliona ljudi.

Romi su i danas najugroženija socijalna grupa u većini evropskih zemalja. Izloženi su stalnim napadima desničarskih, fašističkih i navijačkih grupa, čiji broj svakodnevno raste. Antiromski grafiti i postovi na internetu su jasni izraz govora mržnje koji je u porastu svake godine. U Srbiji većina romske populacije živi ispod minimuma egzistencije, socijalna mobilnost je gotovo nepostojeća, dok je mogućnost školovanja dece bitno smanjena u odnosu na period socijalizma (svega 49% završi osnovnu školu), kao i uključenost u sistem zdravstvene zaštite. Svakodnevna je izloženost Roma negativnoj diskriminaciji, dok svaki oblik integracije de facto znači asimilaciju. Simbol teškog položaja Roma u Srbiji je lik trinaestogodišnjeg dečaka Dušana Jovanovića koga su dvojica skinheada prebila na smrt 18. oktobra 1997. u samom centru

Beograda. I pored godišnjih komemoracija pored spomen-ploče na mestu njegovog ubistva, država suštinski nije promenila položaj Roma. U Srbiji postoji Zakon o zabrani diskriminacije i Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, ali Romi ostaju „najugroženiji od najugroženijih nacionalnih manjina”, a mehanizmi pozitivne diskriminacije i osmišljene zaštite ne funkcionišu.



Spomen-ploča u Beogradskoj ulici na mestu na kome je na smrt pretučen Dušan Jovanović

Prema definiciji *European Commission against Racism and Intolerance* (ECRI, Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije) iz 2011.

Literatura: Božidar Jakšić, *Romi u Srbiji, između nakovnja siromaštva i čekića diskriminacije*, Zemun: Most Art, 2015; Božidar Jakšić, Goran Bašić, *Umetnost preživljavanja. Gde i kako žive Romi u Srbiji*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, „Filip Višnjić”, 2005.

ANTIFAŠIZAM DANAS. Antifašizam je i danas pojam koji objedinjuje heterogene ideološke i političke grupe, pojedince i programe, okupljene oko zajedničke platforme suprotstavljanja fašizmu. Od pada Berlinskog zida i dekonstrukcije socijalizma u Evropi, ideje levice su u javnom polju kriminalizovane i banalizovane, a komunizam izjednačavan sa fašizmom kroz narativ o dva totalitarizma. Savremeni antifašizam je bio prva odbrana od ideoloških i političkih diskreditacija socijalizma i istovremene rehabilitacije fašizma. Kroz afirmaciju isto-



Antifa grupe na kontramitingu u Šarlotsvilu (Charlottesville) u avgustu 2017.

rijskog antifašizma iz sredine 20. века, konstituisana je nova platforma okupljanja levičarskih pokreta – od anarhosindikalista i komunista do liberalnih socijaldemokrata – od radikalnih do rekonzilijatornih grupa. Veliki politički pokreti levice koji su ušli u izborne procese u Evropi posle 2000. godine, baštine antifašizam kao bitan element svojih programa. Tako danas, borba protiv različitih vidova ispoljavanja savremenog fašizma okuplja članove Podemos, Sirize, Esqueride, Die Linke, Parti de Gauche, Sinistra Italiana...

Sa druge strane, antifašizam je posebno važan element definisanja brojnih društvenih pokreta i supkulturnih grupa od vremena Španskog građanskog rata. Za njegov savremeni razvoj posebno su važne organizacije nastale na borbenoj platformi antiautoritarizma od sredine 80-ih godina. Delovi skvoterskih i autonomističkih, skinhed i pank zajednica, formirali su raznorodne marksističke i libertersko socijalističke, odn. anarhističke antifa organizacije. Za razliku od međuratnog perioda, savremene antifa grupe nisu direktno vezane za Komunističke partije već deluju autonomno i horizontalno, bez vođa i štabova u cilju fizičkog onemogućavanja promocije fašizma. Koncept antifa delovanja je utemeljen na suprotstavljanju mržnji, rasizmu, imperijalizmu, neonacizmu, antisemitizmu, homofobiji, antiimigracijskim i

pokretima protiv abortusa i ključno doprinosi jačanju savremenih ideja levice u svetu.

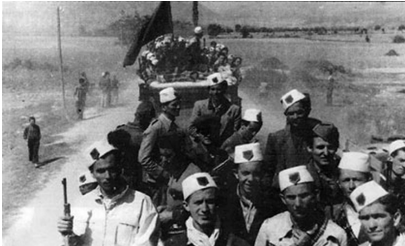
Literatura: Mark Bray, *Antifa: The Anti-Fascist Handbook*, New York: Melvillehouse, 2017; Rastko Močnik, "Beyond Fascism, Historical Parallels and Structural Specificities of Post-Socialism", *Revista de Historia Actual*, vol. 4, br. 1, 1. aprila 2017, 146-165.

B

BALISTI. Balisti su bili jedna od nekoliko albanskih kvislinških formacija koje su delovale na delu jugoslovenske teritorije koja je tokom Drugog svetskog rata bila pripojena tzv. Velikoj Albaniji. Odrednica označava pripadnost organizaciji Nacionalni pokret (alb. Balli Kombëtar) koja je osnovana u Albaniji u novembru 1942. kao rivalski pokret i protivteža Albanskom narodnooslobodilačkom pokretu. Organizacija je imala antikomunistički karakter i okupljala je predstavnike zemljišne aristokratije, kapitala i liberalne inteligencije. Na njenom čelu je bio bivši diplomata i političar konzervativnih shvatanja Midhat Frašeri.

Tokom 1943. balisti se organizuju i kroz vojne formacije na teritoriji Albanije, Kosova i zapadne Makedonije. Ova vojno-politička organizacija je deklarativno istupala protiv

okupatora i imala nominalno antifašistički karakter, a istovremeno je stupala u aktivnu kolaboraciju prvo sa italijanskim, a potom sa nemačkim okupatorima. Glavni neprijatelji za baliste bili su albanski partizani, a održavanje veza sa Britancima trebalo je da osigura restauraciju starog poretka po završetku rata. U ovim bitnim karakteristikama balisti pokazuju veliku sličnost sa pokretom Draže Mihailovića.



Pripadnici Nacionalnog pokreta (alb. Balli Kombetar).

Na jugoslovenskim prostorima balisti su počinili brojne zločine i masovna ubistva nealbanskog, u prvom redu srpskog stanovništva. Pored balista na ovim teritorijama delovali su i drugi albanski kvislinzi (vulnetari, žandarmerija, Kosovski puk, Skenderbeg SS divizija i drugi), ali veoma često se u jugoslovenskim/srpskim izvorima i publicistici oni svi zbirno nazivaju balistima. Tako se i velika pobuna Albanaca na Kosovu i Metohiji (1944-1945) naziva balističkom. Pokret je uništen slamanjem ove pobune i pobedom NOP u Albaniji.

Literatura: Bernd Jürgen Fischer, *Albania at War, 1939-1945*, London: C. Hurst & Co. Publishers, 1999; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

G

GENOCID. Reč genocid potiče od grčkih reči *genos* (rod, narod) i *accidere* (ubiti). Prevesti doslovno reč genocid značilo bi „ubiti narod“. Pojam genocid označava

zločin namernog, potpunog ili delimičnog uništavanja nacionalnih, etničkih, rasnih i religijskih grupa. Spada u najteže zločina protiv čovečnosti.

I ako istorija poznaje primere uzajamnog istrebljenja zaraćenih naroda u dalekoj prošlosti oni se ne mogu smatrati genocidom. Bilo je humanitarnih shvatanja koja su osuđivala takve zločine i izvesnih propisa o njihovom kažnjavanju kao i filantropskih akcija u korist žrtava genocida. Međunarodno ratno pravo (Haška konvencija iz 1907) štittilo je donekle civilno stanovništvo od masovnih ubistava i zlostavljanja za vreme rata ali do skoro nije bilo odgovarajućih definicija genocida ni međunarodnih propisa za njegovo sprečavanje i kažnjavanje. Pojam genocida postaje aktuelan tek u 20. veku.

Neposredni povod za jasnije definisanje pojma genocida bili su zločini fašističkih država, naročito nacističke Nemačke počinjeni tokom Drugog svetskog rata, pre svega nad Jevrejima, Romima ali i drugim narodima. Već su statuti međunarodnih vojnih sudova u Nirnbergu i Tokiju obuhvatali bitne elemente genocida. Optužnice glavnih tužilaca u Nirnbergu usvojile su sam termin. Ipak, tek je Rezolucija br. 96 Generalne skupštine OUN od 2. decembra 1946 osudila genocid kao međunarodni zločin i pozvala države članice Organizacije Ujedinjenih nacija da u svom zakonodavstvu donesu odgovarajuće propise protiv genocida kao i da organizuju međunarodnu saradnju u cilju suzbijanja genoci-



Koncentracioni logor Aušvic-Birkenau.

da. Rezolucijom Generalne skupštine OUN iz decembra 1948. genocid se osuđuje kao delo izvršeno u nameri da se u celosti ili delimično uništi neka nacionalna, etnička, rasna ili religijska grupa što podrazumeva ubistvo članova grupe, tešku povredu njihovog fizičkog i društvenog integriteta, namerno podvrgavanje životnim uslovima koji su sračunati na potpuno ili delimično fizičko uništavanje itd.

Literatura: Kaseze, Antonio. *Međunarodno krivično pravo. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005.*

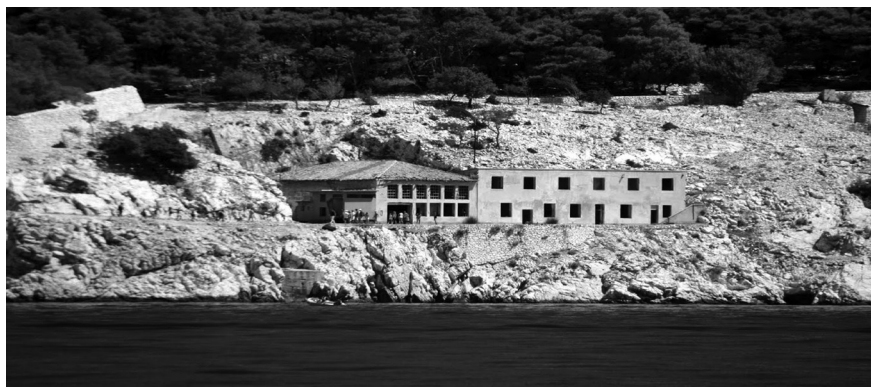
GOLI OTOK. Goli otok je ostrvo površine 4,7 km² koje se nalazi u zapadnom delu Republike Hrvatske, istočno od poluostrva Istra u Velebitskom kanalu, između ostrva Rab, Sveti Grgur i Prvić a koje je tokom Prvog svetskog rata koristila Austrougarska vojska kako bi na njemu držala ruske zarobljenike sa Istočnog fronta.

U periodu od 1949. do 1956. godine na ostrvima Goli otok i Sveti Grgur se nalazio zatvor (logor) za jugoslovenske političke zatvorenike poznat po imenu Goli otok. Službeni naziv zatvora u periodu od 1949. do 1951. je bio Radilište administrativno kažnjenih muškaraca/žena društveno korisnim radom a od 1951. do 1956. Radnički prihvatni logor za političke zatvorenike. Zatvor Goli otok formiran je 1949. godine odlukom koja je doneta u najužem ruko-

vodstvu Komunističke partije Jugoslavije sa ciljem da se izoluju od ostalih zatočenika po zatvorima uhapšenici koji su podržali Rezoluciju Informbiroa i bili pristalice, kako se smatralo, Staljina i Sovjetskog Saveza u borbi protiv Jugoslavije. Prema procenama Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove SFRJ iz juna 1963. godine, kroz Zatvor je prošao 16 101 zatvorenik – 15 173 muškarca i 928 žena od kojih je tokom izdržavanja kazne život izgubilo njih 413. Prema zvaničnim podacima, najveći broj zatočenika bio je iz redova Jugoslovenske armije. Po nacionalnoj pripadnosti, najveći broj uhapšenika je bio srpske nacionalnosti. Politički zatvorenici koji su na Goli otok upućeni kao pristalice Informbiroa i Sovjetskog Saveza pušteni su na slobodu 1956. godine kada je došlo do normalizacije odnosa između Jugoslavije i SSSR-a. Zatvor na Golom otoku ostao je upamćen kao jedan od najbrutalnijih zatvora za političke zatvorenike u Jugoslaviji.

Kasnije je prešao u nadležnost organa Republike Hrvatske. Služio je za izdržavanje kazni uhapšenika osuđenih za teška krivična dela. Goli otok je prestao da funkcioniše kao zatvor 1988. godine. Već naredne, 1989. je u potpunosti iseljen. Danas je Goli otok turistička destinacija.

Literatura: Lebl, Ženi. *Ljubičica bela: dve i po godine u Južo-gulagu za žene. Beograd: Čigolja štampa. 2009.*



Goli otok

Ž

ŽENE NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE.

Učešće ali i stradanje žena u Drugom svetskom ratu u velikoj meri je doprinelo afirmaciji žena u jugoslovenskom društvu posle Drugog svetskog rata. Od 1 700 000 žrtava koje je Jugoslavija podnela tokom Drugog svetskog rata oko 620 000 su bile žene. Samo u logorima je stradalo i ubijeno preko 280 000 žena.

Tokom Drugog svetskog rata u redovima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije borilo se preko 100 000 žena od kojih je 25 000 poginulo. Više deseteina hiljada ih je ranjeno. Mnoge od njih su posatale teški invalidi. Kao pripadnice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, mnoge žene su postale oficiri (više od 2000 žena), partijski i skojevski rukovodioci, delegati, politički komesari, komandiri i komandanti, referenti saniteta, bolničarke, puškomitraljesci, bombaši itd. Partizansku spomenicu 1941. ponelo je ukupno 3344 žena.

Orden narodnog heroja Jugoslavije dodeljen je devedeset jedan put narodnim heroinama Jugoslavije – prvi put, 15. oktobra 1943. Mariji Bursać, borcu-bombašu Desete krajiške udarne brigade. Marija Bursać bila je jedna od 73 narodne heroine kojima je Orden narodnog heroja Jugoslavije dodeljen posthumno. Orden narodnog heroja Jugoslavije dodeljen je za života u slučaju 17 žena. Prva žena koja je za života odlikovana Ordenom narodnog heroja bila je Spasenija Cana Babović (5. jul 1952).

Broj žena odlikovanih Ordenom narodnog heroja predstavlja 6, 87% od ukupnog broja odlikovanih pripadnika Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Partizanskih odreda Jugoslavije (1323).

Najviše žena koje su ponele Orden narodnog heroja Jugoslavije u bivšoj Jugoslaviji bilo je rodom sa teritorije Srbije (27). Najviše žene koje su posthumno odlikovane Ordenom narodnog heroja Jugoslavije stradalo je 1943. godine. Ordenom narodnog heroja



Narodna heroína Spasenija Cana Babović.

Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata tj. 1943. godine odlikovane su svega dve žene dok je najveći broj narodnih heroína odlikovan 1953. godine.

Literatura: Leksikon. Narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945, II, Beograd, Ljubljana: IRO „Narodna knjiga“, IRO „Partizanska knjiga“, OOUR Izdavačko publicistička delatnost, 1980.

Жене Србије у НОБ. Полит: Београд, 1975.

ŽIVORAD ŽIKA POPOVIĆ. Živorad Žika Popović rođen je u Loznici 1895. godine. Ipak, njegov život kao i delatnost vezana je za Šabac gde je došao i počeo da radi kao profesor istorije i književnosti u Šabačkoj gimnaziji početkom 1928. godine. U godinama između dva svetska rata ostavio je veoma dubok trag u kulturnom životu grada. Zahvaljujući delatnosti Živorada Žike Popovića obnovljen je rad Šabačkog čitališta osnovanog daleke 1847. godine. Današnja Biblioteka šabačka nastala je iz Šabačke narodne knjižnice i čitaonici čijim se osnivačem smatra Žika Popović.

Živorad Žika Popović bio je inicijator osnivanja Muzeja u Šapcu, koji je svoj rad započeo pod okriljem Šabačke narodne knjižnice i čitaonice. Jedan je od osnivača Narodnog univerziteta u Šapcu na kom je i sam držao predavanja. Bio je osnivač Amaterskog pozorišta „Dobrica Milutinović“ u Šapcu u kom je često režirao predstave. Obnovio je rad Društva srpsko-francuskog prijateljstva u Šapcu čiji je predsednik bio od 1933. do 1940. godine.

Svoju prosvetiteljsku misiju, Živorad Žika Pović je vršio ne samo u Šapcu već i u celoj okolini. Zahvaljujući Popovićevoj delatnosti širom Mačve, Pocerine i Posavotanske otvorene su mnogobrojne narodne knjižnice i čitaonice. Bio je inicijator podizanja spomenika Vuku Karadžiću u Tršiću i Loznicu.

U godinama pred početak Drugog svetskog rata Živorad Žika Popović je bio blizak revolucionarnom pokretu i Komunističkoj partiji Jugoslavije zbog čega je već u septembru 1941. godine bio denunciran agentima Specijalne policije Uprave grada Beograda od strane šabačkog apotekara i saradnika okupatora Pavla (Paula)

Kurtovića koga je nova komunistička vlast streljala odmah po ulasku partizanskih jedinica u Šabac, oktobra meseca 1944. godine. Šabački apotekar Pavle Kurtović bio je jedan od poverljivih ljudi kako okupacionih vlasti tako i kolaboracionističke uprave u Šapcu. U leto i jesen 1941. godine on je dostavio više konkretnih informacija o ljudima koje je denuncirao kao bliske Komunističkom pokretu. Zahvaljujući informacijama koje je Pavle Kurtović dostavio u prvoj polovini septembra meseca 1941, Specijalna policija Uprave grada Beograda a onda i Gestapo su već 16. septembra 1941. imali detaljne informacije o kretanju: dr Lazara Petrovića, dr Đure Ostojića, Ilije Rankovića, Riste Ukropine, Petra Savića, Selimira Jefića, Jovana Blagojevića, njegove ćerke „boravišta nepoznatog“ i Žike Popovića, za koga se u izveštaju agenta SP UGB-a pisanog na osnovu iskaza Pavla Kurtovića, kaže: „Prof. i penz. sa stanom u Šapcu je odmah po izbijanju rata s Rusijom pobeo. Mesto zadržavanja je po svojoj prilici Bando-vica na Drini 12 km severno od Čokešine“. Žika Popović je denunciran kao saradnik Komunističke partije Jugoslavije odnosno



Živorad Žika Popović (sedi; treći s leva) sa članovima Opere iz Zagreba (jul, 1936); (Zbirka fotografija Međuopštinskog istorijskog arhiva u Šapcu)

kao simpatizer preko čijeg se računa u Privrednoj banci finansirala „komunistička akcija u Šapcu“. I ako mesto Žike Popovića u Komunističkom pokretu u istoriografiji nije do kraja razjašnjeno, na osnovu policijskih dokumenata može se zaključiti da se radilo o čoveku čija je pozadinska uloga u dizanju ustanka u Šapcu i okolini bila veoma značajna. Kada je 20. oktobra 1941. godine Specijalna policija Uprave grada Beograda zatražila od Načelnika Sreza pocerskog spisak „poznatih komunista u Šapcu i okolini“ a u smislu „naređenja“ Nedićevog „Ministarstva unutrašnjih poslova o centralnoj evidenciji svih komunista u Srbiji,“ u centralu u Beogradu stigao je spisak od 132 imena među kojima se na osamdesetom mestu nalazilo ime Živorada Popovića, profesora u penziji koji je živio na adresi Stojana Novakovića br. 19 a za koga je rukom dopisno da je „ubijen“.

Kulturno prosvetna zajednica Šapca ustanovila je nagradu „Žika Popović“ za stvaraoce u oblasti kulture 1971. godine. Poslednji put ova nagrada je dodeljena 2001. godine. Naredne, 2002. godine gradska vlast u Šapcu uklonila je ime Živorada Žike Popovića iz imena Narodne biblioteke u Šapcu i moglo bi se reći, uz manje izuzetke, iz javnog prostora.

Okružni sud u Šapcu kojim je predsedavao sudija Gojko Lazarev doneo je 7. decembra 2006, po Zakonu o rehabilitaciji iz 2006. godine Rešenje kojim je usvojen zahtev za rehabilitaciju „pok. Pavla Kurtovića, bivšeg iz Šapca, ul. Karađorđeva broj 39, rođen 1887. godine, od oca Koste Kurtovića i majke Danice, rođene Piroški. Tom prilikom sud je između ostalog utvrdio da je Pavle Kurtović „dana 27. oktobra 1944. godine, lišen života, u Šapcu, od strane pripadnika Partizanskog pokreta, bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, iz ideološko političkih razloga, kao žrtva progona i nasilja, čime je povređeno njegovo pravo na život.“ Tom prilikom sud je odbacio kao neosnovanu odluku Područnog veća vojnog suda Korpusne vojne oblasti za zapadnu Srbiju objavljenu u Glasu podri-

nja 26. decembra 1944. kojom je osuđeno više lica na kaznu smrti streljanjem, trajnim gubitkom časti i konfiskovanjem imovine a među njima i Pavle Kurtović zato što je, kako stoji u odluci „1941. godine, pod svojim punim potpisom podneo prijavu protiv 8 građana Šapca Gestapou nazivajući ih komunistima.“

Sud nikada nije uzeo u obzir izveštaj policijskog agenta Specijalne policije Uprave grada Beograda od 16. septembra 1941. iz koga se vidi da je šabački apotekar Pavle Kurtović kao policijski doušnik i saradnik okupatora denuncirao kao komuniste, imenom i prezimenom osmoro Šapčana i to: dr Lazara Petrovića, dr Đuru Ostojića, Iliju Rankovića, Ristu Ukropinu, Petra Savića, Selimira Jeftića, Jovana Blagojevića i Živorada Žiku Poovića. Policijski izveštaj nalazi se u fondu Specijalne policije Uprave grada Beograda Istorijskog arhiva Beograda (IAB, UGB, SP IV-46/9-3, k. 286/4). Dostupan je javnosti.

*Izvori: IAB, UGB, SP IV-46/9-3, k. 286/4
Dosiye Petrović Lazara
IAB, UGB, SP IV – 48, k. 289/12, Komunistička akcija u Mačvi i Pocerini*

Literatura: Бокун-Ћинић, Соња, Нада Радвановић, Весна Адамовић. Од Читалишта шабачког до Библиотеке шабачке. 160 година трајања. Шабац: Библиотека шабачка, 2007.

Лазарев, Гојко, Мирољуб Мишковић, Под маљем идеологије. Шабац: Графика Шабац, 2008.

ŽRTVA. Osnovno značenje pojma podrazumeva osobu (ili grupu) koja je ugrožena, povređena, prognana, ili stradala zbog brutalnih aktivnosti drugih. U širem kontekstu, žrtva je termin koji je ključan za funkcionisanje savremenih društava. Žrtve ratova, terorističkih akcija i političkih sukobljavanja predstavljaju osnov na kome se uspostavlja kolektivno sećanje i gradi veza među članovima zajednice.

Način na koji se potomci sećaju martirstva svojih predaka konstituše ideološke okvire. Uz veličanje herojstva, isticanje martirstva

je postalo osnov svih istorijskih narativa i konsekvantno brojnih političkih programa. Od 1918. do 1941. vojničke žrtve i različiti vidovi njihovog komemorisanja su predstavljali osnov okupljanja zajednice. Od ranih 60-ih, civilne žrtve fašističkog terora iz Drugog svetskog rata su ključno definisale hladnoratovsku istorijsku kulturu. Nakon pada Berlinskog zida, pitanje jevrejskih žrtava je postalo centralni narativ savremenih društava. Uz Jevreje su, kao žrtve nacističke i fašističke koalicije, prepoznati politički oponenti (na prvom mestu komunisti), Romi, homoseksualci, osobe sa posebnim potrebama, Jehovini svedoci, slovenski narodi, ali i zarobljeni crvenoarmejski.



Srpska deca u ustaškim logorima

Nakon Drugog svetskog rata, termin „žrtve fašističkog terora” je predstavljao važan moto u kreiranju nove Jugoslavije kao države pomirenja. Neutralno rešenje, koje nije pominjalo nacionalnu pripadnost žrtava, odslikavalo je ideologiju „bratstva i jedinstva” na kojoj je počivalo jedinstvo zajednice.

Nakon raspada Jugoslavije i ratova 90-ih, gotovo sve zaračene strane su izgrađivale nacionalne identitete lamentirajući nad „svojim” žrtvama i pokušavajući da rehabilituju pojedince iz sopstvenih redova koji su osuđeni kao odgovorni za stradanje civila druge strane.

Literatura: Michael Wiewiorka, *Violence, A New Approach*, London: SAGE Books, 2009; Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd: Čigoja, 2014.

Z

ZLOČIN PROTIV MIRA. Još od završetka Prvog svetskog rata 1918. postojala je težnja među državicima i diplomatama pojedinih zemalja da se rat zabrani kao sredstvo rešavanja konflikata. Najdalje je u tom pravcu dospeo Kelog-Brijanov pakt iz 1928, kojim su se zemlje potpisnice (SAD, Francuska, Nemačka, Velika Britanija, Japan, Belgija, Poljska, Čehoslovačka, a nešto kasnije i SSSR i druge države) odrekle rata kao načina za rešavanje nesuglasica. Međutim, agresivna politika sila Osovine i nemoć Lige naroda da obezbedi posredstvom arbitraže poštovanje odredbi pakta, doveli su do njegovog obesmišljavanja.

Po završetku Drugog svetskog rata, stara ideja o zabranjenosti rata našla je izraz u definisanju posebnog krivičnog dela koje je nazvano zločin protiv mira (ZPM). Na njegovo uobličavanje najviše je intelektualno uticao sovjetski pravnik A. Trajnin, koji se još od kasnih 30-ih bavio pitanjima pravne zaštite svetskog mira. Prema opšteprihvaćenom stanovištu u pogledu optužbi protiv nacističkih rukovodilaca posle Drugog svetskog rata, njihov najteži zločin ticao se upravo započinjanja agresivnog rata, na šta su se odnosile dve od četiri tačke optužnice podignute protiv njih pred Nirnberškim sudom. Štaviše, kao zločin protiv mira inkriminisano je planiranje, pripremanje, započinjanje i vođenje agresivnog



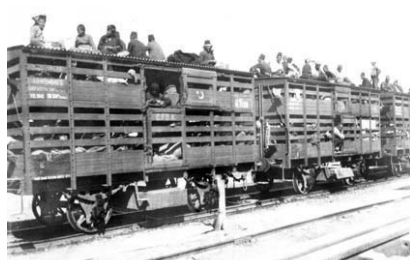
Napad Nemačke na Poljsku

rata. O značaju zaštite mira jasno govori kašnjenost u ranoj fazi izvršenja krivičnog dela (planiranje). Međutim, iako je agresija, kao akt kojim se nedvosmisleno izvršava zločin protiv mira, kriminalizovana, ni do danas nema opšteprihvaćenih kriterijuma šta treba smatrati činom agresije i kako je definisati. Zbog toga je i stalni Međunarodni krivični sud, koji je ustanovljen Rimskim statutom iz 1998, a koji je otpočeo sa radom 2002, morao da pomene agresivni rat kao deo svojih budućih, a ne trenutnih nadležnosti, odnosno da svoju nadležnost za slučajeve agresije veže za buduću definiciju ovog međunarodnog krivičnog dela.

Literatura: A. Kaseze, *Međunarodno krivično pravo*, Beograd 2005; A. Zahar and G. Sluiter, *International Criminal Law: A Critical Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2007; P. Grzebyk, *Criminal Responsibility for the Crime of Aggression*, Routledge, 2010; S. Sayapin, *The Crime of Aggression in International Criminal Law: Historical Development, Comparative Analysis and Present State*, T.M.C. Asser Press, 2014; F. Hirsch, "The Soviets at Nuremberg: International Law, Propaganda, and the Making of the Postwar Order", *American Historical Review* 3/2008, 701–730.

ZLOČIN PROTIV ČOVEČNOSTI. Kraj 19. i početak 20. veka doneli su prve pokušaje da se na međunarodnom nivou zaštiti civilno stanovništvo i učesnici ratnog sukoba od zločina počinjenih tokom ratnih dejstava (Haške konvencije, 1899, 1907). U jednom zvaničnom aktu pojam ZPČ prvi put se javlja tokom Prvog svetskog rata, u izjavi savezničkih snaga iz 1915. povodom postupaka trupa Osmanskog carstva prema jermenskom stanovništvu. Iako je posle završetka Prvog svetskog rata bilo pokušaja da se ZPČ tj. povrede zakona čovečnosti formalizuju kao oblik kršenja međunarodnog prava i da se za njih sudi pred međunarodnim sudovima, ta nastojanja nisu doživela ostvarenje, kao ni pokušaji da se rat zabrani kao sredstvo rešavanja sporova među državama.

Nakon završetka Drugog svetskog rata, 8. avgusta 1945, kao odgovor na fašističke zločine, najmasovnije u istoriji čovečanst-



Deportacija Jermena 1915. godine

va, sile pobednice usvojile su Londonski sporazum, kojim je predviđeno osnivanje Međunarodnog vojnog suda (MVS) za ratne zločine. Jugoslavija je pristupila ovom sporazumu kao deseta zemlja potpisnica, 29. septembra 1945. godine. Sastavni deo Londonskog sporazuma bio je Statut međunarodnog vojnog suda. Ovim Statutom, u članu 6, definisan je ZPČ koji je inkriminisao ubistva, uništenje, porobljavanje, deportaciju, i druga nečovečna dela protiv civilnog stanovništva pre i posle rata, kao i progone na političkoj, rasnoj ili verskoj osnovi. Dakle, ZPČ odnosi se isključivo na zločine protiv civilnog stanovništva i na ratne kao i na mirnodopske prilike. Sedište MVS bilo je u Berlinu, ali su prva i najvažnija suđenja održana u Nirnbergu (V. Nirnberški proces). Osim u Nirnbergu, suđenja koja su obuhvatala i zločine protiv čovečnosti, počinjene od vojnih formacija fašističkih država i njihovih kolaboracionista, održavana su u nizu zemalja neposredno posle završetka rata, kao i u potonjim decenijama. Danas ZPČ kao krivično delo poznaju i krivična zakonodavstva brojnih država, a ne samo međunarodno krivično pravo.

Literatura: A. Kaseze, *Međunarodno krivično pravo*, Beograd: Krug Commerce, 2005; A. Zahar and G. Sluiter, *International Criminal Law: A Critical Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2007; A. Eugène, *Le crime contre l'humanité*, Paris: Dalloz 1961; D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1962; Londonski sporazum od 8. avgusta 1945. i Statut Međunarodnog vojnog suda (http://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.2_Charter%20of%20IMT%201945.pdf).

IDA SABO. Kada nas je 24. novembra 2016. godine napustila Ida Sabo, mnogobrojni mediji preneli su vest koja je glasila: „U Novom Sadu je u 101. godini preminula Ida Sabo, poznatija kao najstarija partizanka“. Jula meseca 2016. godine na svoj 101. rođendan dala je intervju za novosadski „Dnevnik“ u kome je rekla: „Obavezno naglasite da, ne samo da se sećam svakog dana svog stogodišnjeg života nego i da nisam samo nekad bila komunista. Komunist sam i danas“.

Ida Sabo rođena je 6. jula 1915. godine u Pečuju. Inin otac, železnički radnik, poginuo je u Prvom svetskom ratu kao austro-ugarski vojnik zbog čega je celokupnu brigu o porodici preuzela majka koja je radila kao pralja i krojačica. Četvorora-zrednu osnovnu školu završila je u Subotici. Ida je prekinula školovanje već sa trinaest godina kada se, kako bi izdržavala porodicu, zaposlila kao fabrička radnica. Iz Subotice se preselila u Ljubljanu gde je dočekala početak Drugog svetskog rata. Kao predratna aktivistkinja i komunistkinja, Ida je tokom Drugog svetskog rata, postala

prekaljena ratnica. Pod nekoliko lažnih imena (Francka, Vera, Malecna) istakla se, najpre, u ilegalnom radu koji je bio vezan, pre svega, za delovanje Komunističke partije Jugoslavije i Partizanskog pokreta u Ljubljani i Sloveniji. Marta meseca 1942. deportovana je u italijanski Koncentracioni logor Gonars kod Palmanove gde je ostala do marta 1943. godine kada odlazi u partizanski odred koji je ratovao u okolini Novog Mesta. U ratu je izgubila brata koga su mađarski fašisti streljali još 1941. godine. Muž joj je poginuo mesec dana pre kraja rata.

Posle Drugog svetskog rata bila je na mnogim istaknutim partijskim i državnim funkcijama, najpre u Sloveniji a kasnije i u Vojvodini. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine ali i drugih jugoslovenskih priznanja i odlikovanja.

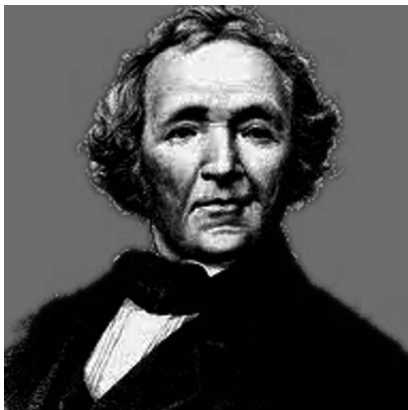
Čitav svoj život sebe je smatrala komunistom i osobom koja se zalaže za principe na kojima počivaju proleterska solidarnost i internacionalizam. Svojim maternjim jezicima smatrala je: mađarski, srpskohrvatski i slovenački. Pored maternjih govorila je italijanski i ruski jezik.

Izvori: O slobodi. Usmena svedočanstva učesnika i učesnica antifašističke borbe. Beograd: Fondacija Hajnrh Bel, 2014.



Grafit sa likom Ide Sabo (Novi Sad)

ISTORIOGRAFIJA. Humanistička disciplina koja opisuje i analizira događaje, ličnosti i fenomene iz prošlosti (od pojave pisma do istorije sadašnjosti). Teoretičari razlikuju pojmove naučne i vannaučne historiografije. Naučna historiografija ili istorijska nauka podrazumeva precizno definisanu metodologiju, kritički odnos prema predmetu istraživanja i minucioznu proveru verodostojnosti izvora i literature koji se koriste sa ciljem rasvetljavanja prošlosti. Istovremeno, pojam historiografija ima i šire značenje i obuhvata različite vidove pisanja o prošlosti koji ne proizilaze isključivo iz disciplinarno definisanog naučnog polja. Ona uključuje publicističke, teorijske, umetničke i različite amaterske radove, kao i aktivističke projekte, koji značajno dopunjuju, ili podstiču naučna istraživanja i zaključke, ili su sa njima u direktnom konfliktu.



Leopold von Ranke

Od kada je krajem 18. veka emancipovana kao nauka, istorija se pozivala na Tukididov princip kritičke provere izvora i Tacitov kredito „bez mržnje i pristrasnosti“. Nasuprot zahtevima političara da treba pisati „lepu povest o prošlosti nacije“ i ne dozvoliti „da divne legende diskredituju istorijski kritizam“ (Giolitti), naučna historiografija je promovisala traganje za istinom kao svoj osnovni cilj. Preispitivala je i odbacivala opšte prihvaćene stavove koji su snažili naciona-

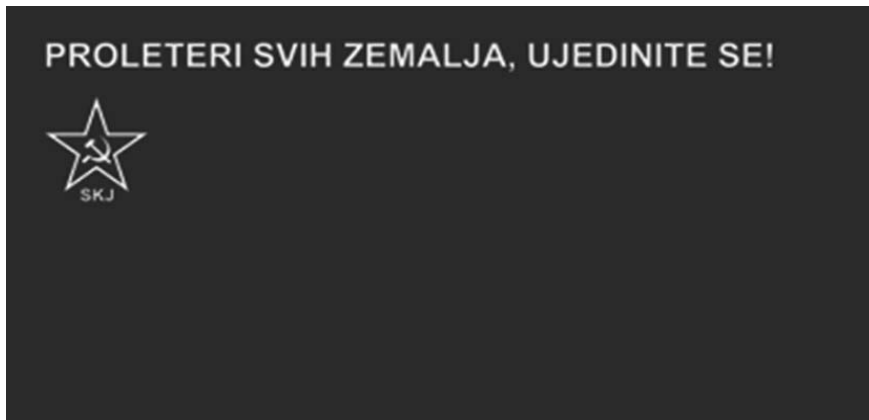
lne mitologije. „Pisati istoriju onako kako se stvarno dogodilo“ (Ranke) je značilo odupreti se priticima i afirmisati nezavisnu poziciju istoričara.

Već gotovo pola veka, međutim, istoriografski pozitivizam je predmet teorijskih rasprava. Oficijelna historiografija, pisana na formalnom poštovanju utvrđenih naučnih principa, često je i sama predstavljala osnov nekritičkog nacionalizovanja prošlosti. Sa druge strane, marksistička historiografija je istorizovala procese iz prošlosti kroz prizmu klasne borbe i istorijskog materijalizma. Ova podela je utvrdila stav da i kada je definisana kao nezavisna nauka, historiografija nikada nije vrednosno neutralna.

Literatura: Andrej Mitrović, *Raspravlanja sa Klio, O istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Sarajevo: Svjetlost, 1991; Keith Wilson (prir.), *Forging the collective Memory, Government and Interantional Historians through the two World Wars*, Providence: Berghahn Books, 1996.

K

KOMUNIZAM. Termin komunizam potiče od latinske reči „comune“ to jeste „javno“, „što pripada svima“, „zajedničko“, i koji označava niz političkih, ekonomskih i društvenih ideja čiji su temelji jednakost, solidarnost, kolektivna organizacija rada, mir, internacionalizam. Iako se mnogi zalažu za te vrednosti (anarhisti, komunisti premarksiisti, neki delovi hrišćanstva itd.), obično se one povezuje sa filozofima Karlom Marksom (1818–1883) i Fridrihom Engelsom (1820–1895). Objavljivanjem Manifesta Komunističke partije (1848) i naročito Kapitala (prvi tom je objavljen 1867. godine, ostala tri su objavljena nakon Marksove smrti), postavljeni su temelji političke doktrine koja i dan-danas ostaje po mnogim aspektima jedini pokušaj izgradnje sveta bez eksploatacije čoveka nad čovekom, bez rata, bez nejednakosti. Ključni pojmovi su vezani



Zastava Saveza komunista Jugoslavije

za analizu tadašnjeg društva kao rezultata istorije čovečanstva koja se razvija oko borbe između dve klase (klasna borba): sa jedne strane kapitalisti, koji drže kontrolu nad sredstvima proizvodnje, a sa druge proleter, odnosno masa ljudi koja prodaje jedino što ima – sopstvenu radnu snagu, i koje kapitalisti iskorišćavaju kako bi ostvarili profit. Zbog toga je celokupna ekonomska i politička moć bila uvek u rukama malobrojnih ljudi, koji su dominirali nad drugima onemogućavajući im „normalan“ život. Iako je nakon Marksa i Engelsa ta doktrina imala mnoge interpretacije i različite pristupe oko prevazilaženja te konfliktne situacije, cilj nije nikad doveden u pitanje. Upravo zbog tog revolucionarnog stava koji je pretio da uništi klasu ugnjetača, komunisti su bili često meta represije, hapšenja, maltretiranja i ubijanja. Sa druge strane, nakon inicijalnih ogromnih dostignuća u izgradnji društva bez klasa, kao što je bio slučaj Oktobarske revolucije u Rusiji 1917. godine, nastali su autokratski režimi koji se pozivaju na komunizam ali koji u stvari nemaju nikakve veze sa njim. Bio je to slučaj staljinističkog Sovjetskog Saveza i mnogih njegovih satelitskih režima.

Između 1945. i 1991. godine postojala je socijalistička Jugoslavija na čijem se čelu nalazila Komunistička partija Jugoslavije,

koja je po mnogim aspektima (samoupravljanje, nadnacionalno uređenje, izgradnja mira, jednakost itd.) predstavljala najsvetliji primer primene komunističkih ideala. Ipak, ni ona nije bila imuna na različite probleme, kako unutrašnje, tako i spoljašnje, koji su na kraju rezultovali njenim raspadom.

Literatura: Kolakowski, Leszek, *Main Currents of Marxism*, Oxford: Oxford University Press, 1976; *marksistička digitalna biblioteka:* www.marxists.org.

N

NADA DIMIĆ, NARODNI HEROJ. Nada Dimić je rođena u selu Divoselu kod Gospića u Lici 6. septembra 1923. godine kao sedmo od osmoro dece Todora i Sare Dimić. Osnovnu školu završila je u rodnom selu da bi 1934. godine upisala gimnaziju u Gospiću. Četvrti razred gimnazije završila je u Zemunu u koji se preselila 1938. godine. Nakon završetka četvrtog razreda Zemunske gimnazije upisala je Državnu trgovačku akademiju u Zemunu. Kao skojevka bila je učesnica više omladinskih i radničkih demonstracija. Nakon privođenja koje je okončano boravkom u zloglasnom zatvoru

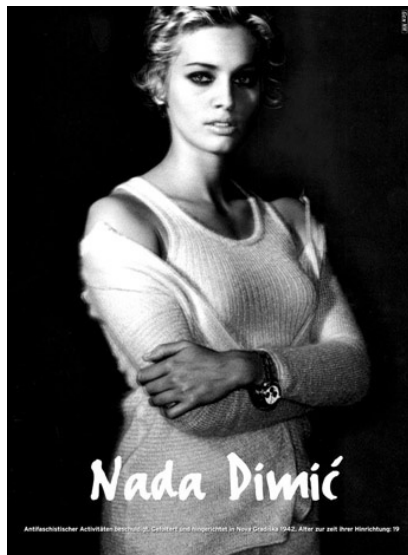
Glavnjači, kroz koji su prošli mnogi skojevci i komunisti, Nada Dimić je bila izbačena iz Trgovačke akademije sa zabranom upisa u sve srednje škole u Kraljevini Jugoslaviji. I ako izbačena iz škole, Nada se nije vratila u Gospić već je ostala u Zemunu gde je godinu dana pred izbijanje rata u Jugoslaviji primljena u Komunističku partiju Jugoslavije. Nakon prijema u Partiju prelazi u Sisak gde je dočekala početak rata.

Juna meseca 1941. učestvovala je u formiranju čuvenog Sisačkog partizanskog odreda u kome je obavljala dužnost kurira. Krajem jula 1941, preobučena u muškarca, pokušala je da dođe do Siska kako bi uspostavila prekinutu vezu između Odreda i sisačke partijske organizacije. Tom prilikom je uhapšena i prebačena u Zagreb gde je dovedena u bolnicu zbog pokušaja trovanja medikamentima. Zahvaljujući akciji zagrebačke partijske organizacije uspela je da pobegne iz Zagreba i da se skloni na Petrovu goru. Sa Petrove gore je upućena u Karlovac gde je blisko saradivala sa Josipom Krašom.

Uhapšena je u Karlovcu početkom decembra 1941. godine prilikom odvođenja grupe omladinaca u partizane na Kordun. Iz zatvor u Karlovcu je prebačena u zatvor u Zagrebu. I ako je bila izložena teškom fizičkom mučenju i torturi odbila je da oda čak i svoje pravo im, tako da je tokom procesa koji je sproveden protiv nje vođena pod imenom Anica Vinek odnosno pod svojim ilegalnim imenom. Februara meseca 1942. godine, prebačena je u ustaški logor Stara Gradiška gde je umrla već krajem marta 1942. godine od posledica pegavog tifusa. Ukazom Prezidijuma Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije proglašen je za narodnog heroja 7. jula 1951. Bila je u grupi od prvih petnaest žena koje su proglašene za narodne heroje Jugoslavije.

Herojstvo i junaštvo Nade Dimić koja je imala svega devetnaest godina kada je stradala u zloglasnom ustaškom logoru učinili su Nadu Dimić jednom od najproslavljenijih narodnih heroina u godinama postojanja

socijalističke Jugoslavije, kada su se ne samo u mestima u kojima je Nada Dimić delovala (Gospić, Zemun, Sisak, Zagreb, Karlovac) već i širom Jugoslavije mnoge ulice, škole, pionirski odredi, omladinske radne brigade, fabrike itd. zvale po njoj.



Rad Sanje Iveković Gen XX

Poznata hrvatska i svetska umetnica Sanja Iveković skrenula je, u periodu od 1997. do 2001. godine, svojim čuvenim radom Gen XX pažnju hrvatske ali i javnosti u čitavom regionu na pogubnu praksu negiranja antifašističkog nasleđa u državama naslednicama bivše Jugoslavije. Rad Sanje Iveković čini serija radova izloženih u formi reklamnih oglasa preuzetih iz štampanih medija. Na fotografskim reprodukcijama nalaze se portreti ženskih vrhunskih top modela sa kojih su skinuti komercijalni sadržaji i koji su potpisani imenima i kratkim podacima o smrti partizanskih narodnih junakinja među kojima se nalazi i Nada Dimić.

Literatura: Leksikon. Narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945, I, Beograd, Ljubljana: IRO „Narodna knjiga“, IRO „Partizanska knjiga“, OOUR Izdavačko publicistička delatnost, 1980.

NEDIĆEVE SNAGE. Kvislinške formacije u okviru vojnih i policijskih ustanova tzv. Aćimovićeve komesarske uprave i Nedićeve Srbije, formirale su se od uspostave okupacijskog režima u Srbiji 1941. godine. Žandarmerijske formacije koje su bile na raspolaganju Aćimovićevoj upravi odgovorne su za streljanja talaca i neke od prvih represalija nad civilnim stanovništvom u zapadnoj Srbiji u julu 1941. godine. Ove formacije su po nemačkoj naredbi izvršile streljanja talaca u Obrenovcu (10 lica), Valjevu (17 lica), Čačku (12 lica) i Bukovima (81 lice). Žandarmerija je do kraja 1941. uhapsila 2-3.000 građana romske nacionalnosti koji su predati okupatorskim snagama. Nekoliko stotina ovih ljudi bilo je zatim streljano.



Pripadnici žandarmerije prilikom pretresanja terena u Srbiji 1941. godine.

Pored žandarmerije, već od početka okupacije su na terenu prisutni i Ljotičevi dobrovoljci, a od avgusta i Pećančević četnici su pod komandom marionetske uprave. Tokom ustanka u Srbiji u leto i jesen 1941. kvislinške vojne snage, žandarmerijski i dobrovoljački odredi objedinjeni su pod komandom pukovnika Koste Mušickog. Ova kvislinška formacija odigrala je značajnu ulogu u slamanju ustanka na prostoru tzv. Užičke republike. Ljotičevi dobrovoljci aktivno su pomagali jedinicama Vermahta u hapšenju ljudi koji su kasnije streljani u kragujevačkom masakru oktobra 1941. godine.

Nedićeva Srpska državna straža (SDS, oko 15-20.000 ljudi) formalno je ustrojena marta 1942. od jedinica žandarmerije i nekih

vojnih jedinica koje su bile pod Nedićevom komandom, dok je Srpski dobrovoljački korpus (SDK, oko 3.500 ljudi) obrazovan od Ljotičevih dobrovoljačkih odreda krajem iste godine. Nalik nacističkom ili ustaškom modelu dihotomije ove dve formacije imale su karakter regularne (SDS) i partijske (SDK) vojne sile. SDK je bila inspirisana i organizacijski naslonjena na profašističku partijsku organizaciju „Zbor“ Dimitrija Ljotića. Sve do odlučujućeg poraza u operacijama za oslobođenje Srbije 1944, jedinice SDS i SDK uzimale su učešća u zločinima i represalijama prema simpatizerima NOP i civilnom stanovništvu.

Literatura: Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944 I-II*, Beograd: Sloboda, 1979; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992; Milan Radanović, *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2015.

NEPOKORENI GRAD. Specijalna policija Uprave grada Beograda predstavljala je tokom okupacije jugoslovenske prestonice najrepresivniji organ Uprave grada Beograda. Predmet interesovanja agenata i policajaca Specijalne policije predstavljali su brojni stanovnici Beograda ali i drugih mesta koja su ulazila u sastav nemačke okupacione zone u Srbiji. Dosijea koja se čuvaju u Arhivu grada Beograda svedoče o brojnim grupama i pojedincima koji su tokom rata, da li kao pripadnici određenih etničkih i verskih skupina ili zagovornici određenih političkih ideja bili predmet interesovanja i istrage Specijalne policije Uprave grada Beograda. Sačuvana dosijea u najvećem broju slučajeva svedoče o planskom i sistematskom uništavanju: Jevreja, Roma, komunista, antifašista. Ipak, sačuvana dosijea građana i građanki Beograda ali i drugih mesta koja su ulazila u sastav nemačke okupacione zone u Srbiji svedoče o mnoštvu pojedinaca koji su svojim pojedinačnim, uglavnom verbalnim istupima u javnosti, skrenuli na sebe pažnju agenata



Vešanje građana u centru Beograda na Terazijama 17. avgusta 1941.

i policajaca. Njihov glas govori o važnom segmentu otpora okupatoru i njegovim pomagačima za vreme Drugog svetskog rata. Policijskim organima bilo je posebno teško da uđu u trag piscima anonimnih pisama. Obešena tela predhodno streljanih građana osvanula su na centralnim ulicama Beograda 17. avgusta 1941. godine. Oktobra meseca iste godine anonimni pojedinac, čiji identitet Policija nije uspjela da utvrdi, uputio je generalu Hajnrihu Dankelmanu, pismo sledeće sadržine: „Gospodine Dankelmanu, Znamo da kao Silni Zapovednik Srbije, vaša kultra nama svima je poznata jer nevine ljude na sred Terazija ste pod imenom komunisti i razbojnik vešali, a ako Bog da možemo i vas i pored sve vaše garde da u društvu sa pretsednikom vlade i borbašem Ljotićem da vidimo kako isto na Terazijama visite“. Hrabri građani nisu štedeli ni saradnike okupatora. Maja meseca 1943. Specijalna policija je došla do brojnih anonimnih pisama, čiji autori nisu identifikovani, a koja su bila upućena

pripadnicima kolaboracionističkih vojnih i upravnih struktura. Tako je izvesnom Velimiru M. Buljagiću stiglo pismo u kome je pisalo: „Obavešteni smo da ste vi Velja Buljagić i vaš brat Nikola, strasne pristalice krvave nedićeve bande. Kao takve za sva vaša nedela stiće vas u najskorije vreme zaslužena kazna. Smrt okupatoru i njegovim slugama“.

Za razliku od anonimnih pisama javni istupi građana upereni protiv okupatora i njihovih saradnika nisu ostajali bez konkretne reakcije policijskih organa. Ponašanje građana u kafanama ili u pripitom stanju često je predstavljalo predmet policijskih opservacija. Oktobra 1943. godine saslušan je trgovac Mušan Borovac jer je na ulici u pripitom stanju opsovao majku nemačkom vojniku Matijasu Baumanu. Aprila meseca 1943. priveden je nastojnik zgrade u ulici Jovana Petkovića br. 4 u Beogradu jer je u kafani „Babunskog“ u ulici Kralja Aleksandra, kako se navodi „pevao pesmu o petokrakoj zvezdi, hvalio Staljina i govorio kako će se on kad dođu Rusi svetiti svima“. Maja meseca 1943. godine. Komanda javne bezbednosti koja je bila pod ingerencijom Šefa Srpske državne bezbednosti obavestila je Specijalnu policiju o ponašanju Borivoja Vujića, bivšeg činovnika Jugoslovenskog poslanstva u Rimu za koga su postojale informacije da je po beogradskim kafanama i privatnim stanovima „upozoravao okolinu“ „da se svi uzmu u pamet jer će uskoro doći čas obračunavanja sa onima koji su sa Nemcima saradivali“. Januara 1944. godine saslušan je „kobasičar“ Petar Subotić koji je odbio da se odazove pozivu na „obavezan rad“ dok je u isto vreme, prema proceni policijskih organa provodio vreme u kafani kockajući se. U izveštaju se navodi da je „javno govorio da neće da radi dok ne dođu Rusi“.

Ništa manje sumnjiva nije bila ni krojačica Marija Cimerman koja je prema saznanjima Specijalne policije već u novembru 1941. govorila da će Nemci „za nekoliko dana otići iz naše zemlje i da se ni jedan živ neće izaći iz Ravne Reke“. Da je među

krojačicama bilo mnogo hrabrih i smelih žena govori i slučaj Katica Petrović koja je po izveštaju, komandanta u rangu generala Srpske državne bezbednosti, iz jula 1943. „širila razne alarmantne vesti kao o padobrancima, pokolju itd.“ Katicina „štetnost“ smatrala se „očiglednom“ „pogotovu kada se ima u vidu njena profesija, tim pre što šije po kućama“.

Izvori: IAB, UGB, SP, III-38/67, k. 156/27, Dosije Vujić Borivoja Borislava.

IAB, UGB, SP, III-38/81, k. 156/40, Dosije Petrović Katicice.

IAB, UGB, SP, III-46/6, k. 157/12, Dosije Borovac M. Mušana.

IAB, UGB, SP, III-48, k. 157/15, Dosije „anonimne dostave“.

IAB, UGB, III-48/a, k. 157/16, Dosije Buljagić M. Velimira.

IAB, UGB, SP, III-48/1, k. 157/17, Dosije Radan M. Petra.

IAB, UGB, SP, IV-27/11, k. 236/29, Dosije Sredojević M. Desimir.

IAB, UGB, SP, IV-46/16-3-d, k. 287/9, Dosije Cimerman M. Marije.

NIRNBERŠKI PROCES. Tokom Drugog svetskog rata savezničke sile u više navrata isticale su važnost kažnjavanja fašističkih rukovodstava, oficira i neposrednih učinilaca brojnih zločina za njihovu ratnu zločinačku aktivnost. Ta odlučnost jasno je izražena najpre u Moskovskoj deklaraciji 1943. godine. Međutim, nije postojala jasna koncepcija kako dostići pravedno kažnjavanje, pri čemu su u opticaju bile i varijante jednostavnog grupnog pogubljenja nacista. Svoje konačno uobličavanje ideja o kažnjavanju je popirmila u Londonskom ugovoru sila pobednica iz avgusta 1945, kojem su kasnije pristupile i druge zemlje. U ovom aktu konačno je prevladala ideja o osnivanju međunarodnog tribunala, što je de facto podrazumevalo da će i na nacionalnim nivoima biti organizovana suđenja za zločine. Kao aneks ovog akta usvojen je Statut Međunarodnog vojnog tribunala (MVT), za čije sedište je određen Berlin, ali su najvažnija suđenja održana u Nirnbergu. Statut MVT predviđao je niz krivičnih dela koja su u tadašnjem međunarodnom krivičnom pravu predstavljala novinu. Reč je o



Optuženi tokom suđenja u Nirnbergu

zločinima protiv mira, protiv čovečnosti i o ratnim zločinima. Sastav suda činili su delegati sila pobednica: SSSR, SAD, Velike Britanije i Francuske. Sve druge napadnute zemlje imale su svoje delegacije pri ovom sudu. Jugoslovensku delegaciju predvodio je profesor Albert Vajs. Glavni tužilac bio je američki sudija Vrhovnog suda Robert Džekson. U postupku pred sudom od 20. 11. 1945. do 1. 10. 1946. suđeno je vojnom i političkom vrhu nacističke Nemačke (ukupno dvadeset četvorica optuženih). Tokom suđenja svetska javnost je bila upoznata sa razmerama zločina nacističke Nemačke. Na smrt je osuđeno dvanaest optuženih, na doživotnu robiju trojica, na vremenske kazne od 10 do 20 godina njih četvorica, odluka nije doneta u dva slučaja, a trojica optuženih su oslobođeni.

Literatura: K. J. Heller, *The Nuremberg Military Tribunals and the Origins of International Criminal Law*, Oxford University Press, 2011; *Nirnbërška presuda*, Beograd 1948.

P

PEĆANČEVI ČETNICI. Pećančevim četnicima nazivaju se pripadnici četničkih odreda koji su tokom Drugog svetskog rata bili pod neposrednom komandom ili su priznavali starešinstvo četničkog vojvode Koste Milovanovića Pećanca (1879-1944). Od svih četničkih formacija, Pećančeve su imale najotvoreniji i najizrazitiji kvislinški karakter. Pećanac je kao legendarni vođa Topličkog ustanka 1917. uživao veliku vojničku reputaciju, iako je nekoliko kontroverzi obeležilo njegovo postupanje u tom ustanku. On se, naime, dugo protivio podizanju ustanka, ali kada se borba rasplamsala pokazao se kao sposoban komandant. Takođe, na teret mu se stavlja represija koju je sproveo u Bosilegradu koji su ustanici spalili nakon zauzimanja.

Naslanjajući se na pomenutu reputaciju, Pećanac je neposredno posle Aprilskog rata organizovao značajne četničke jedinice



Kosta Pećanac i Džafer Deva u društvu nemačkog oficira.

pod svojom komandom. Dosledan svojoj taktici iz vremena pred Toplički ustanak, on se već u avgustu 1941. pacifikovao i stavio pod nemačku komandu. Tokom 1942. godine imao je pod svojom kontrolom 35 odreda i oko 3.500 naoružanih ljudi; njegovi odredi prostirali su se na širokom prostoru istočne, jugoistočne i zapadne Srbije. Do kraja 1942. godine napušta ga nekoliko komandanata koji su se potčinili Draži Mihailoviću (Dragutin Keserović i Nikola Kalabić), dok se većina njegovih odreda svrstala u redove Nedićeve SDS. Uz Pećanca je ostala samo lična pratnja. Sve vreme rata trajale su međusobne borbe i surevnjivost između njega i Mihailovića po čijoj zapovesti je pogubljen Pećančev vojvoda Boža Javorac (1943), a na kraju i sam Pećanac (1944). Sve vreme dok su bili vojnički aktivni, Pećančevi četnici su saradivali sa okupatorskim formacijama i drugim kvislinzima. Iako odgovorni za neke od najsvirepijih zločina prema civilnom stanovništvu i zarobljenim pripadnicima partizanskih jedinica, oni su počinili srazmerno manje zločina od drugih kolaboracionističkih formacija (JVuO, SDS, SDK).

Literatura: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992; Milan Radanović, *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2015.

POKRET OTPORA U GRČKOJ. Nakon neuspjeha invazije italijanske vojske 1940. godine, nemačke snage su aprila 1941. preuzele inicijativu i u roku od nekoliko dana slomile otpor grčke vojske. Okupatorske snage su podelile Grčku: najveći deo pripao je Italiji, Bugarska je zauzela Trakiju i Egejsku Makedoniju dok su Nemci zadržali teritorije oko Soluna, Atine i nekoliko ostrva. Prvi organizovani oblici otpora pojavili su se u Trakiji, na jesen 1941. godine.

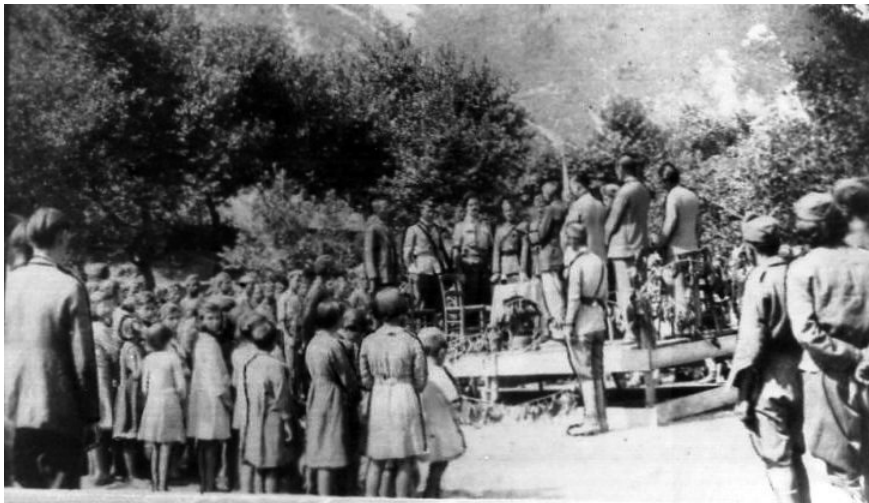
Kao i u drugim zemljama, većinu partizana su činili komunisti. Grčka komunistička stranka (KKE) je bila na čelu leve koalicije koja je krajem septembra 1941. godine uspostavila Narodnooslobodilački front (Ethniko Apeleftherotiko Metopo – EAM). Pokret se brzo širio po mnogim oblastima okupirane Grčke, i pored borbe protiv okupatora bio je nosilac revolucionarnih ideja, uspostavljajući u svim oslobođenim teritorijama svoje komitete, organizacije, institucije. Zbog brojnosti pripadnika, pokret se decembra 1942. godine organizovao i u vojnom smislu: tako je nastala Grčka narodnooslobodilačka vojska (Ellinikos

Laikos Apeleftherotikos Stratos – ELAS), koja će do kraja 1944. godine brojati oko 80.000 ljudi. Nasuprot njoj, EAM je u svojim redovima imala preko 500.000 članova).

Pored EAM-a, postojala je i Narodna republikanska grčka liga (Ethnikos Dimokratikos Ellinikos Syndesmos – EDES), koju su septembra 1941. godine osnovali probritanski orijentisani bivši oficiri, bliski liberalno-socijalističkim koncepcijama. Od decembra 1942. godine, bila je takođe aktivna i organizacija pod nazivom Nacionalno i socijalno oslobođenje (Ethniki kai Koinoniki Apeleftherosis – EKKA), koja je slično EDES-u imala liberalnu viziju buduće Grčke i snažan antikomunizam.

Nakon oslobođenja, oktobra 1944. godine, tenzije među komunistima i antikomunistima eskalirale u građanski rat koji će trajati sve do 1949. godine.

Literatura: Richard Clogg, *Greece, 1940–1949: Occupation, Resistance, Civil War: a Documentary History*, New York: Palgrave Macmillan, 2003; John Hondros, *Occupation and resistance: the Greek agony, 1941–44*, New York: Pella Publishing Company, 1983;



Zakletva boraca ELAS

POKRET OTPORA U ITALIJI. Iako je anti-fašistička borba počela već 1941. godine u organizaciji Slovenaca koji su živeli između Trsta i Gorice, kao zvaničan početak oružane borbe protiv fašista i nacista smatra se 9. septembar 1943. godine. Tog prvog dana nakon italijanske kapitulacije, uspostavljen je u Rimu takozvani Comitato di Liberazione Nazionale (Nacionalni komitet za oslobođenje – CLN), glavno telo čiji je zadatak bio da koordiniše masovni narodni ustanak u čitavoj zemlji. Njegovi članovi su bili antifašisti različitih političkih ubeđenja koji su za vreme fašističke diktature živeli uglavnom u ilegali, ili su bili u zatvoru. Ubrzo su organizovani podkomiteti u svim većim gradovima centralne i severne Italije: upravo na ovim teritorijama će se odigrati rat između fašista, nacista i antifašista, budući da su južna Italiju već bile oslobodile savezničke snage. Juna 1944. godine osnovan je, kao vojna struktura CLN-a, takozvani Corpo Volontari per la Libertà (Dobrovoljački korpus za slobodu – CVL).

Glavna karakteristika Italijanskog pokreta otpora (resistenza na italijanskom), bila je politička različitost njegovih učesnika, što je predstavljalo temelj buduće demokratske i parlamentarne Republike Italije.

Glavninu partizanskih snaga činili su komunisti, okupljeni u brigadama „Garibaldi” i u Grupama za partizansku akciju (Gruppi di Azione Partigiana – GAP). Takođe, treba pomenuti i jedinice „Giustizia i Libertà” (Pravda i sloboda), koje su imale liberalno-socijalističku tendenciju; formacije „Giacomo Matteotti”, koje je organizovala Socijalistička partija; brigade „Fiamme Verdi” (Zeleni plamen), koje su organizovali simpatizeri i članovi Demohrišćanske stranke; „Plave formacije”, koje su okupljale monarhiste. Pored njih, postojale su mnoge druge manje jedinice i grupe koje su činili anarhisti, liberali, trockisti i drugi. Takođe, mnogi vojnici koji su odbili da služe pod novouspostavljenom fašističkom tvorevinom Italijanskom socijalnom republikom, pristupili su pokretu otpora.



Italijanski partizani u gradu Breša (Brescia), u severnoj Italiji, 1945. godine

Računa se da je septembra 1943. godine nekoliko hiljada ljudi stupilo u borbu protiv fašista i nacista, a da se njihov broj povećao na oko 25.000 u proleće 1944. godine. Na kraju rata, aprila 1945. godine, partizanske snage su brojale oko 300.000 ljudi. Među njima nisu bili uračunati svi oni bivši vojnici (nekoliko desetina hiljada) koji su se 1943. godine zatekli u Jugoslaviji, Grčkoj, Albaniji i Francuskoj kao okupatori, a koji su odlučili da borbu nastave protiv nemačkih snaga.

Literatura: Giorgio Bocca, *Storia dell'Italia partigiana*, Milano: Mondadori, 1995; Paul Ginsborg, *Storia d'Italia dal dopoguerra a oggi. Società e politica 1943–1988*, Torino: Einaudi, 1989; Arturo Colombo, *Partiti e ideologie del movimento antifascista*, u *Storia d'Italia*, vol. 8, Novara; De Agostini, 1979.

POKRET OTPORA U POLJSKOJ. Nakon nemačke invazije, septembra 1939. godine, kao i zauzimanja istočnih teritorija koje je izvršio Sovjetski Savez, poljska vlada je našla utočište u Londonu, ali su državne strukture nastavile da funkcionišu u ilegali, odbijajući bilo kakvu vrstu saradnje sa okupatorom. Ta „podzemna država” imala je svoje oružane snage, takozvani Savez za oružanu borbu (Związek Walki Zbrojnej – ZWZ), čija je akcija bila uperena kako protiv Nemaca tako i protiv Sovjeta. Nešto manje od godinu dana nakon nemačkog napada na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, tačnije u februaru 1942. godine, Savez će

se reorganizovati u Domovinsku armiju (Armia Krajowa – AK), koja će s vremenom postati jedan od najvećih organizovanih pokreta otpora u Evropi (računa se da je 1944. godine brojala najmanje 200.000 članova). Osim AK, koja je u političkom smislu tražila da se emigrantska vlada vrati iz Londona nakon kraja rata i ponovo uspostavi nezavisnu Poljsku, postojale su i druge organizacije koje su pružale otpor nemačkom okupatoru ali nisu htele da sarađuju sa poljskom podzemnom državom. Među njima najveća je bila Narodna garda (Gwardia Ludowa – GL), koju su početkom 1942. godine osnovali pripadnici Komunističke partije. Garda je početkom 1944. godine preimenovana u Narodnu armiju (Armia Ludowa – AL), budući da je njeno brojno stanje iznosilo nekoliko desetina hiljada ljudi. AL je bila direktno vezana za Sovjetski Savez, od koga je snabdevena oružjem, namirnicama i drugim stvarima potrebnim za nastavak borbe. Iz njenih redova će nakon kraja rata proizaći nova komunistička vlada Poljske.



Pripadnici Narodne armije 1944. godine

Iako je nemoguće svrstati ih u redove antifašističkih boraca, u Poljskoj su postojale i ultranacionalističke formacije koje su kao model imale fašističku Italiju i falangističku Španiju, ali koje su se ipak borile protiv nemačkog okupatora. Najpoznatija formacija je bila Konfederacija naroda (Konfederacja Narodu – KN), koja će se 1943. godine pridružiti AK-u.

Literatura: Roy Francis Leslie, *The History of Poland since 1863*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983; Mieczysław B. Biskupski, *The history of Poland*, Westport: Greenwood Publishing Group, 2000.

POKRET OTPORA U FRANCUSKOJ. Nakon okupacije 1940. Godine, nemačke trupe su nad civilnim stanovništvom u Francuskoj sprovodile svakojaku represiju i nasilje. Mnogi građani su tada, uglavnom samoinicijativno i bez organizovanih struktura, odlučili da je bolje pružati otpor, u bilo kom obliku, nego prihvatiti novonastalo stanje. Počele su sabotaže protiv Nemaca i kolaboracionista, kao i štampanje ilegalnih novina, uglavnom u Parizu i drugim većim gradovima. Ubrzo su se pojavile i prve oružane formacije, sastavljene uglavnom od ljudi koji su izbegli mobilizaciju u vojne snage kolaboracionističkog Višijevog režima, ili slanje na prinudni rad u Nemačkoj.

Postojale su mnoge grupe sa različitim političkom pozadinom: u severnoj Francuskoj pod nemačkom okupacijom delovali su pokret Ceux de la Libération (CDLL), desnog opredeljenja, i apolitički Ceux de la Résistance (CDLR); demohrišćanski Combat je bio operativan uglavnom u Višijevoj republici, ali i u severnoj Francuskoj; Franc-Tireur (FT), levog opredeljenja, delovao je u okolini grada Liona; Francs-Tireurs et Partisans (FTP), koji je organizovala Komunistička partija, a ujedno bio i najorganizovaniji pokret, delovao je na čitavoj teritoriji Francuske; Libération-Nord i Libération-Sud, levog opredeljenja, bili su aktivni u severnoj Francuskoj i u Višijevoj republici; i na kraju Organisation civile et militaire (OCM), desnog opredeljenja, koji je bio aktivan u severnoj Francuskoj.

Sredinom 1943. godine predstavnici tih većih osam pokreta osnovali su zajedničko koordinaciono telo pod okriljem privremene francuske vlade u egzilu, nazvano Francuski komitet za nacionalno oslobođenje (Comité français de Libération nationale). Na čelu svih snaga nalazio se general Šarl de Gol, koji je tada odlučio da iz egzila u Londonu otputuje u Alžir i preuzme direktno komandu nad preostalim francuskim vojnim snagama koje su se i dalje borile pored saveznika protiv nacista i fašista.

Nakon savezničkog iskrcavanja u Normandiji juna 1944. godine, pripadnici Fran-



Pripadnici jedinica francuskog pokreta otpora poznatijih kao "Maki" (Maquis)

cuskog pokreta otpora, njih oko 200.000, reorganizovani su u Francuske snage u zemlji (Forces Françaises de l'Intérieur), vojnu strukturu koja je postala drugo krilo francuskih regularnih snaga, pored Slobodnih francuskih snaga (Forces françaises libres).

Iz Francuskog pokreta otpora proizašla je novoformirana vlada nove Francuske Republike.

Literatura: Peter Davies, *France and the Second World War: Occupation, Collaboration and Resistance*, London: Routledge, 2000; Julian Jackson, *France: The Dark Years, 1940–1944*, USA: Oxford University Press, 2003; Ian Ousby, *Occupation: The Ordeal of France, 1940–1944*. New York: Cooper Square Press, 2000.

POKRET OTPORA U HOLANDIJI. Holandija je bila među prvim evropskim zemljama koje su nacističke vlasti okupirale. Naime, već 10. maja 1940. godine, nemačka vojska je počela invaziju – bez objave rata. Uprkos žestokom otporu, holandske snage su nakon nekoliko dana doživele poraz. Budući da su nacisti smatrali Holanđane arijevcima, okupacija nije bila barem na početku posebno nasilna i teška, osim za jevrejsko stanovništvo koje je ubrzo postalo meta antisemitskih mera. Nakon prvog masovnog hapšenja Jevreja februara 1941. godine, holandsko stanovništvo je stupilo u generalni štrajk protiv okupatora (samo su dva takva štrajka organizovana u čitavoj okupiranoj Evropi). Pojavile su se i prve grupe antifašističkih boraca, koje su



Članovi holandskog pokreta otpora

organizovale socijaldemokrate, katolici i komunisti. Kao i drugde, nemačke vlasti su uvele oštre mere odmazde protiv njih, koje su pogodile uglavnom civile. Upravo zbog toga, sve više Holanđana počelo je da se opredeljuje za otpor, koji se razvio kao nenasilno delovanje: organizovane su mreže pomoći za skrivanje Jevreja i drugih progonjenih, štampane su antinacističke novine, masovno su falsifikovani bonovi za hranu, prikupljani su podaci za savezničke obaveštajne službe. Iako u manjoj meri, postojao je takođe i oružani otpor protiv okupatora i naročito protiv kolaboracionista (kolaboracionisti su odigrali veliku ulogu i u Holokaustu); međutim, konfiguracija terena nije bila pogodna za masovniji oružani otpor kao u drugim zemljama gde su planine i šume pružale mogućnost za gerilsku borbu. Najveće grupe Holandskog pokreta otpora bile su: Nacionalna organizacija za pomoć ljudima koji se kriju (Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers – LO), Nacionalna udarnička grupa (Landelijke Knokploeg – LKP), Savet za otpor (Raad van Verzet – RVV) i Red za službu (Orde Dienst – OD). Okupljale su oko dvadeset hiljada ljudi, ali se njihov broj znatno uvećao nakon savezničkog iskrcavanja u Normandiji. Crkve, kako katolička tako i protestantske, podržavale su takođe pokret otpora.

Literatura: Werner Warmbrunn, *The Dutch under German occupation, 1940–1945*, Stanford: Stanford University Press, 1963; J. Dewulf, *Spirit of Resistance: Dutch Clandestine Literature during the Nazi Occupation* Rochester, New York: Camden House, 2010.

PRINUDNI RAD. Po definiciji usvojenoj na sednici Generalne skupštine Međunarodne organizacije rada 1930. godine, prinudni rad je „svaki rad ili svaka usluga iznuđeni od neke osobe koja se nije dobrovoljno prijavila za to, pod pretnjom kazne“. Iako je prinudni rad postojao i ranije, na primer za vreme Prvog svetskog rata, zarobljenici su morali često da rade na izgradnji puteva, rovova, pruga itd. Dolaskom nacizma na vlast i izbijanjem Drugog svetskog rata, on postaje jedan od najmasovnijih oblika organizovanog rada u službi jedne države (Nemačke).

Računa se da je od 1939. do 1945. godine Treći rajh iskoristio najmanje 12 miliona prinudnih radnika iz cele Evrope. Ljudi su korišćeni svugde: u rudnicima, na poljoprivrednim radovima, ali i u okviru poznatih privatnih industrija (Mercedes, BMW, itd.). Većinu prinudnih radnika činili su civili i zarobljenici iz Sovjetskog Saveza (33,6%) i Poljaci (21,7%), kao i Jevreji: svi oni su radili u najtežim uslovima.

U okupiranoj Srbiji, uz pomoć kolaboracionista, više desetina hiljada ljudi je korišćeno na prinudnom radu u Boru, Trepči, Aleksincu i drugim rudnicima, ili su poslani na rad u Treći rajh i Norvešku, odakle se mnogi se nisu vratili.

Pored prinudnih radnika, mnogi radnici su „dobrovoljno“ - a u stvari izmanipulisani domaćom propagandom, otišli na rad u Nemačku. Iako su u principu bili slobodni, uslovima u kojima su radili i živeli bili su često slični onima u kojima su se nalazili prinudni radnici.

Godine 2000. nemačka vlada i oko 6.500 industrija i preduzeća koji su bili korisnici prinudnog rada za vreme Drugog svetskog rata, osnovale su fondaciju „Sećanje, odgovornost, budućnost“ koja je prikupljala podatke i upravljala procesom plaćanja odštete preživelim prinudnim radnicima i njihovim porodicama u Evropi. Fondacija danas nastavlja svoj rad uglavnom kroz finansiranje aktivnosti pomoći i projekata o prinudnom radu.

Literatura: Klaus Tenfelde i Hans-Christoph Seidel (prir.), *Zwangsarbeit im Bergwerk: der Arbeitseinsatz im Kohlenbergbau des Deutschen Reiches und der besetzten Gebiete im Ersten und Zweiten Weltkrieg, 1: Forschungen, Essen: Klartext, 2005;* Mark Spoerer, *Zwangsarbeit unterm Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im deutsch besetzten Europa 1939-1945, Stuttgart: DVA, 2001;* sajt fondacije „Sećanje, odgovornost, budućnost“: www.stiftung-evz.de.



Prinudni radnici iz Aušvica na izgradnji fabrike Krup

R

RATKO MITROVIĆ, NARODNI HEROJ. Ratko Mitrović je rođen 27. maja 1913. godine u Čačku gde je završio osnovnu školu i gimnaziju. Jedno vreme je bio sekretar Sportskog društva „Borac“ iz Čačka. Istakao se i kao član Kulturno-umetničkog društva „Abrašević“. Kasnije je u Beogradu studirao na Pravnom fakultetu. Tokom studija više puta je hapšen. Za člana Komunističke partije Jugoslavije primljen je 1939. godine. Za vreme okupacije bio je sekretar



Narodni heroj Ratko Mitrović.

Okrugnog komiteta KPJ za Čačak i jedan od organizatora ustanka u tom kraju. Jula meseca 1941. godine postao je politički komesar novoformiranog Čačanskog partizanskog odreda „Dr Dragiša Mišović“. Čačanski partizanski odred čiji je politički komesar bio Ratko Mitrović posebno se istakao u jesen 1941. u borbama za oslobođenje Čačka i stvaranju veće slobodne teritorije u okolini grada. Krajem novembra 1941. godine partizanske snage su bile primorane da se povuku iz grada koji se ponova našao u rukama okupatora. Ratka Mitrovića su uhvatili četnici. Nakon predaje Nemcima bio je obešen na pijaci u Čačku 11. decembra 1941. godine.

Neposredno pred vešanje je izgovorio reči: „Doći će dan kada ćemo morskog okupatora isterati iz naše zemlje! Doći će dan pobe-
de, drugovi, dan kada ćemo vedra čela moći svakome u oči da pogledamo, dan kada će nam celo napredno čovečanstvo

reći: hvala, pokazali ste da se treba boriti za slobodu“.

Odlukom Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), a na predlog Vrhovnog komandanta Jugoslovenske armije maršala Josipa Broza Tita proglašen je za Narodnog heroja 25. septembra 1944. godine.

Izvori: IAB, UGB, SP, IV-46/6a, k. 282/9, Dosije Mitrović Ratka.

RATKO PAVLOVIĆ ČIČKO, NARODNI

HEROJ. Ratko Pavlović Čičko je rođen u Berilju kod Prokuplja 1. marta 1913. godine. Odrastao je sa majkom, bratom i sestrom jer je otac, kao ranjenik sa Solunskog fronta, umro 1918. tokom boravka srpske vojske u Bizerti u Tunisu. Osnovnu školu i pet razreda gimnazije završio je u Prokuplju da bi se zatim preselio u Beograd. Maturirao je u Leskovcu 1933. godine nakon čega se vraća u Beograd gde upisuje Pravni fakultet. Iste godine primljen je u tada ilegalnu Komunističku partiju Jugoslavije. Školske 1935/1936. godine nastavlja studije u Pragu u kom se družio sa mnogim jugoslovenskim studentima, kasnije velikim revolucionarima kao što su bili: Branko Krsmanović, Mirko Kovačević, Veljko Vlahović, Lazar Udovički.

Kada je 1936. godine izbio Španski građanski rat, Vlada Španske republike pozvala je sve antifašiste da se u redovima internacionalnih brigada pridruže španskom narodu u borbi protiv fašizma. Iste godine Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije pozvao je sve komuniste i antifašiste da se uključe u odbranu Republike u Španiji. Rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije ovlastilo je Veljka Vlahovića i Ratka Pavlovića Čička da organizuju akciju za dobrovoljni odlazak jugoslovenskih komunista i antifašista koji su pohađali Praški univerzitet u Španiju. Ratko Pavlović Čičko je stigao u Španiju januara 1937. godine. U Španiji je boravio do marta meseca 1939. godine kada je sa grupom jugoslovenskih interbrigadista prešao u Francusku. Ju-

goslovenski „Španci“ koji su u to vreme prešli u Francusku nisu bili u mogućnosti da se vrate u Jugoslaviju jer su jugoslovenske vlasti odbijale da izdaju dozvole za povratak jugoslovenskih dobrovoljaca u zemlju. Uslovi za povratak jugoslovenskih dobrovoljaca iz Španskog građanskog rata, koji su se nalazili u logorima širom Francuske, u Jugoslaviju su se stvorili tek sa širenjem Drugog svetskog rata u Evropi. Ratko Pavlović Čičko je uspeo, suprotno direktivama rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije, a uz pomoć porodičnih veza, da se vrati u Jugoslaviju aprila meseca 1940. godine.



Narodni heroj Ratko Pavlović Čičko sa drugovima u Španiji; Učenici OŠ „Ratko Pavlović Čičko“ iz Prokuplja obeležavaju dan škole.

Početak Drugog svetskog rata u Jugoslaviji zatekao ga je kao mobilisanog pripadnika jedne od jedinica Treće armije na jugoslovensko-bugarskoj granici. Nakon brzog sloma armijske grupacije unutar koje je ratovao, Čičko je oko sebe okupio vojnike iz južne Srbije i sa njima krenuo iz Makedonije u rodnu Toplicu gde je uživao veliki ugled. Ratko Pavlović Čičko je bio jedan od organizatora Topličkog partizanskog odreda. Poginuo je kao komandant Drugog južnomoravskog partizanskog odreda u borbi protiv bugarskih jedinica kod sela Strezimirovci, 26. aprila 1943. godine. Maja meseca 1943. Ratkova majka Petrina dobila je pismo od Štaba Drugog južnomoravskog partizanskog odreda u kome je, između ostalog pisalo: „Pao je tvoj sin Ratko Pavlović, poput slavni srpskih vitezova

te ponosno i gordo stegni srce i ne puštaj suze. Suze ne prolivaj – njegova smrt je uzvišena. Iz krvi tvoga sina niči će zlatna slova na stranicama srpske istorije, po parkovima veličanstveni spomenici“.

Ratko Pavlović Čičko odlikovan je posthumno Ordenom marodnog heroja Jugoslavije 9. maja 1945. godine, „za osvedočena herojska dela“.

Iskustvo Španskog građanskog rata, Ratko Pavlović Čičko, koji je još od studentskih dana pisao poeziju, pretočio je u pesmu koju je napisao još tokom boravka u Španiji. Čičkova pesma „Drugovima iz Andaluzije i Asturije“ ili „Nisam sam“ objavljena je u Barseloni, u knjizi „Krv i život za slobodu“, daleke 1938. godine. Jedan njen deo glasi:

Ja sam seljak sa Balkana,

Ja sam sin balkanskih gora,

I balkanskih polja.

Mi putujemo i smejemo se zajedno

Mi se razumemo.

Mi se na ovim brdima,

Borimo za sreću i slobodu,

Milog nam Balkana i drage Španije.

Izvori: Serijal Likovi revolucije. Ratko Pavlović Čičko, TVB 1980.

REVIZIONIZAM, REVIZIJA PROŠLOSTI. Pojam revizionizam podrazumeva promenu u dotadašnjoj interpretaciji koja je motivisana izvannaučnim činionicima, najčešće ideološkim. Zbog toga se pojmom r. ne označava pojava kada se interpretacije menjaju sa unapređenjem znanja o određenoj pojavi, što je u nauci redovna pojava. Otuda r. u nauci ima negativno značenje, a može imati i negativne posledice po vrednosni sistem društva u kome se javlja.

Kao oznaka za reinterpretaciju prošlosti, pojam r. vezuje se najpre za kritičare „Versajskog mira“ i klauzule o krivici Nemačke za izbijanje Prvog svetskog rata. Pojam je naročito postao raširen kao oznaka za negiranje Holokausta, pri čemu je za tu pojavu nastao i poseban pojam – negacionizam. Kada je reč o r. u kontekstu interpretacije



Knjiga autora Aleksandra Sekulovića protiv rehabilitacije Draže Mihailovića, u izdanju Saveza antifašista Srbije

prošlosti, prisutna su dva aspekta: jedan je r. u javnoj sferi, a drugi u istoriografiji. Ova dva aspekta redovno postoje istovremeno, ali imaju različitu strukturu. R. u javnoj sferi po mnogo čemu je agresivniji, otvorenije je sukobljen sa istorijskim činjenicama, poziva se na falsifikate, ponekad donosi i razne oblike delegitimizacije i osude zagovornika interpretacije koja se „revidira” kao i političko nasilje. U istoriografiji r. retko kada podrazumeva falsifikovanje činjenica, već je njegov osnovni mehanizam njihova tendenciozna selekcija i proizvoljno isticanje značaja jednih, po pravilu manje značajnih činjenica, uz zanemarivanje ili negiranje važnosti drugih, objektivno relevantnijih za razumevanje same pojave. U javnosti i u istoriografiji u Srbiji takav je primer revizionističke reinterpretacije uloge četnika u Drugom svetskom ratu. Kao primarna u revizionističkoj interpretaciji se ističe svakako nesporna činjenica da je pokret Draže Mihailovića započeo svoju aktivnost kao

antiokupatorski, ali se sasvim zanemaruje ili omalovažava (naročito u javnoj sferi) takođe nesporna činjenica kolaboracije četnika sa okupatorima, kao i brojni zločini, što je, u većoj meri od početne ideje otpora, obeležilo aktivnost ovog pokreta.

Literatura: M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević, *Politička upotreba prošlosti*, Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija, 2013; *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo 2007; Giorgos Antoniou, *“The Lost Atlantis of Objectivity: The Revisionist Struggles between the Academic and Public Spheres”*, *History and Theory*, 46 (2007), str. 92–112; Sheila Fitzpatrick, *“Revisionism in Soviet History”*, *History and Theory*, 46/4 (2007), str. 77–91.

S

SEĆANJE. U godinama pred obeležavanjem dvestogodišnjice Francuske buržoaske revolucije, „sećanje” i „pamćenje” su postali referentni termini u humanističkim i društvenim naukama i u umetnosti. Projekat *Lieux des Mémoires*, koji je u to vreme uveden u javni diskurs, označio je važnost simbola i rituala kojima se prošlost „oživljava” u sadašnjosti. Od pada Berlinskog zida, u „eri komemoracija”, sećanje je prepoznato kao osnov identiteta zajednice i njenih članova. Većina istraživača koji su se bavili fenomenom kolektivnog i ličnog sećanja su svoja promišljanja temeljili na radu sociologa Morisa Albvaksa iz 1925. godine. „Društveni okvir” i savremeni trenutak su prepoznati kao određujući činioci pri kreiranju pamćenja. Oni ne samo što stalno iznova utiču na pojedinačno, već grade i kolektivno pamćenje i društveno znanje o prošlosti. Pripadnici iste zajednice sećanja imaju iste asocijacije i reakcije na određene simbole, ili rituale koji se tiču prošlosti, uključujući i onu koju nisu neposredno iskusili. Porodica, lokalna, nacionalna, verska, generacijska ili klasna pripadnost stalno iznova menja pojedinačna sećanja. Po mišljenjima



Maurice Halbwach

nekih teoretičara, zajedničko pamćenje danas prevazilazi snagu drugih kulturnih koncepata i kao takvo ključno definiše grupu u savremenosti.

Iako su lična sećanja kroz usmena svedočenja oduvek predstavljala deo zvaničnih historiografskih narativa i bila njihova važna dopuna, poslednjih četvrt veka su postala neizostavna u gotovo svakom istorijskom

narativu. Istraživanja Holokausta su ključno uticala na ovu pojavu. Nepostojanje dokumenata i uništavanje fizičkih dokaza o životu i stradanju miliona ljudi su mogla da nadomeste samo lična sećanja preživelih.

Literatura: Stefan Berger i Bill Niven (prir.), *Writing the History of Memory*, London, New Delhi, New York, Sidney: Bloomsbury, 2014; Moris Albvaks, *Društveni okviri pamćenja*, Novi Sad: Mediterran Publishing, 2013; Annette Wieviorka, *The Era of Witness*, New York: Cornell University Press, 2006.

STRATIŠTE. Mesto na kome se odigrao masakr, odnosno masovno pogubljenje. Neretko je upravo mesto zločina i mesto na kome su žrtve sahranjivane u masovnim grobnicama. U toku Drugog svetskog rata su najbrojnija stratišta vezane za Istočni i Balkanski front. U masovnim streljanjima koja su vršili SS, ali i regularne jedinice Vermahta, stradali su civili koji su ubijeni kao taoci u represalijama ili kao zatočnici logora. Na stratištima od Baltičkog do Crnog mora su ubijani milioni Jevreja, sahranjeni u masovnim grobnicama. (Najveće stratište je Babij Jar kod Kijeva. Za dva dana tu je ubijeno 33771 ljudi 29. i 30. septembra 1941.) Ne retko, masovne grobnice su če-



Jevrejke dovedene iz Kijeva u jarugu Babij Jar pred pogubljenje 29. i 30. septembra 1941.

sto raskopavane, a tela žrtava spaljivana ili premeštana na druge lokacije. Od maja 1942. nacisti su pokrenuli akciju „Sonderaktion 1005 ” čiji je cilj bilo uklanjanje tela ubijenih u masovnim streljanjima. Nacisti su pokušali da prikriju zločine i izbrisu tragove masovnih ubistava.

Na Balkanu su taoci i zatočenici ubijani na udaljenim mestima, nekadašnjim artiljerijskim poligonima, ili bacani u jame vrtače.

U socijalističkoj Jugoslaviji su mesta masovnih ubistava često obeležavana centralnim spomen-parkovima i postajala mesta okupljanja preživelih i njihovih potomaka. Spomen-parkovi uređeni na prostorima Jajinaca (Beograd), Šumarića (Kragujevac), Slobodišta (Kraljevo) su tokom čitavog perioda postojanja socijalističke Jugoslavije predstavljala važne tope sećanja.

Tokom ratova 90-ih masovna ubistva su vršena u zgradama nekadašnjih fabrika, škola i bolnica, ali i na otvorenim prostorima (šuma kod Trnopolja). U pokušaju prikrivanja zločina, tela ubijenih su nakon primarnog zakopavanja, prenošena i zakopavana u brojne sekundarne i tercijarne jame.

Literatura: *Tal Bruttman, Report Mass Graves and Killing Sites in the Eastern Part of Europe, MMWG Task Force for International Cooperation on Holocaust Education Remembrance and Research dostupno na: https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/MMWG_Killing_Sites.pdf IHRA, Killing Sites, Research and Remembrance, Metropol Verlag, Berlin 2015. dostupno na: https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/ihra_publication_killing_sites_web_1.pdf*

SUĐENJA ZA FAŠISTIČKE ZLOČINE U JUGOSLAVIJI. Okupacija i podela Jugoslavije aprila 1941. godine označili su početak terora okupatora i kvislinga nad stanovništvom. Oružani otpor naroda Jugoslavije suzbijan je najbrutalnijim metodama, čije su žrtve bili kako borci, tako i civilno stanovništvo. Iz navedenog razloga, već 1943. pri Nacionalnom komitetu oslo-

bođenja Jugoslavije (NKOJ) formirana je Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača sa ciljem da se prikupljanjem podataka o zločinima i njihovim saopštavanjem u formi odluka Komisije što sveobuhvatnije dokumentuju zločini počinjeni tokom rata. Odluke Državne komisije dostavljane su (kada su se stekli uslovi za organizovanje sudskih procesa) organima tužilaštva kao akt inicijative krivičnog postupka protiv lica za koja je Komisija utvrdila da su počinila zločine. Odluke Komisije imale su i samostalan značaj, ali samo u slučajevima zločinaca koji su ostali izvan domašaja jugoslovenskog pravosuđa.



Suđenje Aleksandru Leru

U okviru Narodnooslobodilačkog pokreta već tokom rata delovali su sudovi (narodni sudovi) koji su izricali presude za počinjene zločine. Pri svakoj većoj vojnoj jedinici takođe su postojali vojni sudovi, zaključno sa vojnim sudovima pojedinih armija. Pošto je konsolidovana vlast u Jugoslaviji, tokom 1945. ustaljena je mreža vojnih sudova, na čijem vrhu se nalazilo Vojno veće Vrhovnog suda Jugoslavije, a potom i Vrhovni vojni sud. Za zločine koji se nisu ticali vojske bili su, međutim, nadležni redovni sudovi. Suđenja okupatorskim oficirima i vojnicima, kao i kvislinzima bila su u Jugoslaviji veoma brojna i sveobuhvatna. Kada je reč o zarobljenim i predatim nemačkim zarobljenicima, osuđeno ih je u posleratnim postupcima 1392. Među najviše rangiranim oficirima Vermahta kojima je suđeno u Jugoslaviji bili su generali Aleksandar Ler, Harald Turner, Georg Kisel i August Majnsner.

Kada je reč o vodećim kvislinzima, pravosuđu Jugoslavije izbegao je Ante Pavelić, Milan Nedić je izvršio samoubistvo tokom istrage, a Leon Rupnik je osuđen na smrt na procesu pred vojnim sudom u Ljubljani. Zarobljenim ustaškim liderima i pojedincima bliskim ustaškoj vlasti suđeno je tokom 1945. i 1946. Najviše rangirani ustaški osuđenik bio je Mile Budak, koji je osuđen na smrt vešanjem 1945. Od ličnosti koje su odgovarale pred sudom zbog svojih veza sa ustaškim rukovodstvom i delovanja tokom rata najznačajniji je svakako nadbiskup Alojzije Stepinac, osuđen 1946. na kaznu lišenja slobode.

Zbog saradnje sa okupatorom, borbe protiv NOP-a i zločina nad civilnim stanovništvom osuđen je na Beogradskom procesu 1946. i Dragoljub Mihailović sa još 23 političke i vojne ličnosti, među kojima su bili i emigranti koji su podržavali Mihailovićev pokret, kao i pripadnici kvislinškog aparata u okupiranoj Srbiji.

Najveći broj suđenja za zločine okončan je u Jugoslaviji do 1949. Kada je reč o kvislinzima, mnogi su se skrivali posle rata ili boravili u državama koje su izbegavale

obavezu njihovog izručenja. Tako su visokog zvaničnika NDH, Andiruju Artukovića, koji je obavljao i dužnost ministra unutrašnjih poslova, SAD izručile Jugoslaviji tek 1984. i to pošto je prethodno (1958) takav zahtev odbijen. Bilo je to poslednje suđenje za zločine počinjene u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji. Posle raspada Jugoslavije u Hrvatskoj je 1998. takođe osuđen za zločine zapovednik logora Jasenovac Dinko Šakić, kojeg je izručila Argentina.

Literatura: M. Gojković, Istorija jugoslovenskog pravosuđa, Beograd 1999; Ѓ. Лопичић, Немачки ратни злочини 1941–1945: пре-суде југословенских војних судова, Београд 2009; B. Krizman, Pavelić u bjekstvu, Zagreb 1986; M. Zečević, J. Popović, Dokumenti iz istorije Jugoslavije, 1–4, Beograd 1996–2000.

SUĐENJA ZA FAŠISTIČKE ZLOČINE U NEMAČKOJ. Suđenja koja su se posle Drugog svetskog rata odvijala u Nemačkoj iskazuju jednu specifičnost, a to je raznovrsnost sistema suđenja. Osim međunarodnog tribunala koji je delovao na teritoriji Nemačke, svaka okupaciona sila je u svojoj zoni odgovornosti sprovodila suđe-



Suđenje Horstu Fišeru, doktoru u Aušvicu, održano u Istočnoj Nemačkoj 1966. godine

nja optuženima za zločine. Kao treći sudski sistem javljaju se nemački sudovi.

Posle suđenja najtežim zločincima, Nirmberg je postao jedno od središta suda koji su kontrolisale američke okupacione snage. U Nirmbergu je do 1949. održano još 12 suđenja, takođe visokorangiranim ličnostima vojnog i upravnog aparata nacističke Nemačke, koja su organizovali Amerikanci. Među ovim procesima za Jugoslaviju je naročito bilo značajno suđenje dvanaestorici fašističkih generala koji su ratovali na Balkanu, među kojima su bili i Vilhelm List, Franc Beme i Lotar Rendulic (jul 1947 – februar 1948).

Posleratni period karakteriše postojanje dve Nemačke, Zapadne (Savezne Republike) i Istočne (Demokratske Republike). U obe države vođeni su sudski postupci protiv počinitelja zločina, ali su pristupi pravdi imali znatno drugačiji karakter. Obe Nemačke nastojale su da pokažu sopstvenu superiornost, tj. jedna u odnosu na drugu. Činjenica je, međutim, da su se u aparatu i jedne i druge države našli brojni pripadnici nacističkog režima i vojnih struktura. Iako su se inače brojna suđenja završavala osudom počinitelja zločina, u Zapadnoj Nemačkoj je prevladavao duh zaborava i poricanja odgovornosti samog društva za pojavu nacizma i njegov privremeni trijumf, dok je u Istočnoj Nemačkoj negovan duh antifašizma uz isticanje sopstvene uloge čuvara

nasleđa Nirmberga. Pošto su vodeći zločinci bili osuđeni u procesima do 1949. zločini „običnih ljudi“, kada bi bili dokazani, bili su u Zapadnoj Nemačkoj percipirani kao delo manjine poremećenih ličnosti, a u Istočnoj Nemačkoj – kao postupci zavedenog dela naroda. Dok je Zapadna Nemačka želela da zaboravi nacističku prošlost, u Istočnoj je antifašizam postao deo državnog narativa. Kao simbol te kontroverze može se uzeti i poznati Berlinski zid, čiji je zvanični naziv bio „Antifašistički zaštitni zid“, što je bila jasna ideološka poruka Istočne Nemačke Zapadnoj da se Savezna Republika još nije suočila sa nacističkom prošlošću. Suđenja za nacističke zločine u obe Nemačke nosila su senku ovog ideološkog sukoba.

Literatura: Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the Politics of Prosecuting War Crimes, P. Heberer and J. Matthäus (eds.), University of Nebraska, 2008; C. Sharples, West Germans and the Nazi Legacy, Routledge, New York, 2012; R. Harwood, Nuremberg and other War Crimes Trials, 1978.

SUĐENJE ZA FAŠISTIČKE ZLOČINE U POLJSKOJ. Drugi svetski rat započeo je 1. septembra 1939. napadom nacističke Nemačke na Poljsku. Okupacioni režim u Poljskoj bio je izrazito surov, prouzrokujući milionske žrtve (procene se kreću od 5,5 do 6 miliona ljudi), od kojih je bilo od 2,6 do 3 miliona Jevreja. Po broju žrtava u Drugom



Suđenje generalu Leru

svetskom ratu Poljska se nalazila odmah do SSSR. Poljska vlada u izbeglištvu bila je među prvim vladama koja je već 1940. pred saveznicima pokrenula pitanje kažnjavanja za zločine koje su počinili nacisti. Tom nastojanju naročito važan impuls dao je SSSR, kada se i ova zemlja suočila sa bestijalnim zločinima nacista na svojoj teritoriji. Ipak, posle završetka rata, međunarodni sud uključio je samo predstavnike velikih sila pobednica. U pojedinim državama formirani su nacionalni tribunali.

Već septembra 1944. u Poljskoj su formirani specijalni sudovi koji su na lokalnom nivou sudili zarobljenim zločincima. Po završetku rata poslove ovih specijalnih sudova preuzeli su redovni sudovi. Među prvim procesima održano je suđenje za zločine u logoru Helmno (1945), a januara 1946. osnovan je Vrhovni nacionalni sud (Najwyższy Trybunał Narodowy), specijalizovan za ratne zločine, koji je delovao dve godine, od 1946. do 1948. Sud je bio nadležan za sve nacističke zločine koji su se dogodili na teritoriji Poljske, a čiji su počinioci bili zarobljeni u Poljskoj ili su joj bili predati, prema odredbama Moskovske deklaracije (1943), kao i za domaće saradnike okupatora. Pred sudom je okončano sedam značajnih procesa u kojima je suđeno najvišim nacističkim zvaničnicima u okupiranoj Poljskoj, kao i upravnicima i drugom vojnom i civilnom osoblju logora smrti koji su postojali na teritoriji Poljske (Aušvic). Među osuđenima bio je i zloglasni upravnik Aušvica Rudolf Hes. Suđenja u Poljskoj nastavljena su i kasnije. Talas istraga obnovljen je početkom 21. veka, ali je svega nekoliko dobilo sudski epilog.

Literatura: Michael J. Bazyler, Frank M. Tuerkheimer, *Forgotten Trials of the Holocaust*, New York, London 2014; *Law Reports of Trials of War Criminals* (https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/law-reports-trials-war-criminals.html); Andrzej Rzepliński, "Prosecution of Nazi Crimes in Poland in 1939–2004" (<http://studyres.com/doc/16785052/prosecution-of-nazi-crimes-in-poland-in-1939-2004>).

T

TOTALITARIZAM. Politički sistem i način organizacije društva u kome država uspostavlja potpunu centralizaciju vlasti kako bi ostvarila monolitno jedinstvo. Totalitarizam podrazumeva koncept vlasti koja ima direktan uticaj i potpunu kontrolu nad svakim segmentom života. U totalitarnim sistemima država briše granice između privatnog i javnog, uspostavlja kontrolu mišljenja i izražavanja i strogo kažnjava sve što prevazilazi nametnute norme ponašanja. Za razliku od drugih nedemokratskih sistema (diktatorskih i autoritarnih), totalitarni režimi ne samo da ograničavaju, već u potpunosti ukidaju slobode. Totalitarne režime karakteriše: jedinstvena ideologija, opštenarodna partija na čelu sa diktatorskim liderom (kult vođe), sistem terora i represije sprovediv kroz nasilje i tajnu policiju, monopol nad oružjem, nadzor nad medijima i sredstvima komunikacije i državno kontrolisana privreda. Pojam je imao pozitivnu konotaciju u fašističkoj Italiji, gde je odlikavao najviši društveni ideal jedinstva vođe, države i društva. U nacističkoj Nemačkoj je prepoznat kao pandan nefunkcionalnom sistemu parlamentarne demokratije. Sa druge strane, u liberalnim demokratijama međuratnog perioda negativno vrednovanje pojma totalitarizam predstavljalo je osnov za poređenje Staljinovog režim u Sovjetskom Savezu sa nacističkim i fašističkim režimima Nemačke, Italije, Španije i Portugalije.

U vremenu Hladnog rata, termin totalitarizam je postao funkcionalan ideološki alat



Nacistički vođa Adolf Hitler i masovni miting organizovan od strane nacističke partije.

i predstavljen kao zajednički imenitelj svih socijalističkih sistema. Bio je to način potpune diskreditacije socijalizma kroz njegovo izjednačavanje sa fašističkim desničarskim režimima.

Pozivajući se na radove Hane Arent (Koreni totalitarizma), Karla Popera (Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji), te Karla Fridriha i Zbignjewa Bžežinskog (Totalitarian Dictatorship and Autocracy), kao i distopijske književne predloške (George Orwell, 1984, Evgenij Zamjatin, Mi) teorije totalitarizma su ključno doprinele ustoličenju (neo) liberalne ideologije „kraja istorije“ nakon pada Berlinskog zida.

Literatura: Todor Kuljić, *Kultura sećanja, teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Čigoja štampa, 2007.

U

USTAŠE. Termin „ustaše“ odnosi se na pripadnike hrvatske separatističke, terorističke i fašističke organizacije koja je nastala i razvila se u emigraciji nakon uspostavljanja ličnog režima Aleksandra Karađorđevića. Vođstvo ustaškog pokreta je posle Aprilskog rata preuzelo vlast u zločinačkoj, marionetskoj tvorevini NDH, a naziv „ustaše“ odnosi se i na pripadnike njenih vojnih i paravojnih kolaboracionističkih formacija. Organizaciono, ustaški pokret se formirao u hrvatskim emigrantskim krugovima (najpre u Austriji, zatim u Italiji i Mađarskoj) oko vođe Hrvatske stranke prava dr Anta Pavelića koji je Jugoslaviju napustio januara 1929. godine. Faktički, organizacija postoji od 1930, a formalno, u statutarnom smislu od 1932; tokom 30-ih godina ona se profilisala ekstremističkom ideologijom i terorističkim akcijama koje preduzima protiv jugoslovenske države. Najznačajniji akt terorizma je bio atentat na kralja Aleksandra u Marselju koji su ustaše organizovali sa VMRO 9. oktobra 1934. godine. U to vreme ustaška organizacija naslanja se na



Ante Pavelić, vođa ustaškog pokreta i glavnik Nezavisne države Hrvatske.

vojnički organizovane grupe u logorima u Mađarskoj i Italiji.

Neposredno posle Marseljskog atentata gotovo svi pripadnici ustaške organizacije (oko 530) koncentrišu se u logorima u Italiji. Pod pritiskom međunarodne javnosti Pavelić je bio zatvoren od italijanskih vlasti (1934-1936) u Torinu, a sve ustaše smeštene u logoru na Liparima. Kao posledica popravljanja odnosa između jugoslovenske i italijanske države, ustaški logori su tokom 1937. raspušteni, a ustaše su poslate u internaciju po čitavoj Italiji, dok su neki vraćeni i u Jugoslaviju. Ponovo se okupljaju u vreme vojnog sloma Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941, kada preuzimaju vlast u marionetskoj NDH. Ustaški režim je po nacističkom modelu uveo rasnu segregaciju u odnosu na Jevreje i Rome. Pripadnici pomenutih etničkih grupa i srpskog naroda bili su od uspostavljanja NDH izloženi genocidnim radnjama, progonu, deportacijama i masovnom istrebljenju. Za tu svrhu NDH obrazuje sistem logora smrti od kojih su najveći bili Jasenovac i Jadovno.

Oružane snage NDH obuhvatale su pored domobranskih jedinica (regularna vojska)

i ustaške formacije (partijska vojska). Tzv. Ustaška vojnica brojala je krajem 1942. oko 40 000 naoružanih ljudi, a ukupan broj ljudstva u oružanim snagama NDH iznosio je u tom trenutku oko 150 000 i predstavljao je značajan kolaboracionistički doprinos silama Osovine na jugoslovenskom prostoru. Ove kolaboracionističke snage bile su gotovo u potpunosti angažovane protiv partizanskih jedinica, a nekoliko vojnih jedinica bilo je u simboličnoj meri upućeno i na Istočni front protiv SSSR-a. Slom Sila osovine na Balkanu značio je i propast ustaškog režima u maju 1945.

Literatura: Bogdan Krizman, Ante Pavelić i ustaše, Zagreb: Globus, 1986; Fikreta Jelić – Butić, Ustaše i NDH 1941–1945, Zagreb-Rijeka: SN Liber-Školska knjiga, 1977.

C

CRNOGORSKI FEDERALISTI. Kolaboracionističke snage tzv. crnogorskih federalista (separatista) obrazovale su političke vođe Crnogorske federalističke stranke (CFS). Pristalice CFS su pozdravile italijansku okupaciju zemlje i pružile pomoć u „normalizaciji” života u zemlji. Jedan deo vođstva CFS (separatisti oko Sekule Drljevića) je uz saglasje okupatora proglasio Nezavisnu državu Crnu Goru na Petrovdanskom saboru 12. jula 1941, međutim, već sutradan je započeo opštenarodni ustanak.

U slamanju Trinaestojulskog ustanka (do sredine avgusta 1941), separatisti nisu uzeli značajnog udela. Uviđajući da njihovo opredeljenje za nezavisnu Crnu Goru nema većinsku podršku kod Crnogoraca, okupatorske vlasti su odlučile da saradnju nastave sa krilom CFS koje je bilo za federalistički a ne separatistički koncept politike. Ovo krilo pokreta, predvođeno Krstom Popovićem, imalo je i pomirljiviji odnos prema četničkom pokretu na koji se počeo oslanjati okupacioni režim.

Četničko-federalistička koalicija usposta-

vljena je marta 1942. i bila je usmerena protiv zaostalih partizanskih jedinica u Crnoj Gori. Tokom borbi, kvislinške formacije Krsta Popovića istisnule su snage NOP iz značajnih delova tzv. Stare Crne Gore (4 nahije) i u graničnim delovima Nikšićkog i Barskog sreza. Na ovim teritorijama se posle povlačenja partizanskih jedinica u junu 1942. stabilizuje kvislinška civilna i vojna vlast CFS.



Sekula Drljević, vođa Crnogorskih federalista.

Kvislinške vojne jedinice CFS brojale su 1.500 ljudi (Lovćenska brigada); četnika je u ostatku Crne Gore bilo oko 30.000. Represija prema pripadnicima i simpatizerima NOP bila je znatna ali ipak nešto blaža od one koju su sprovodili četnici u drugim delovima Crne Gore. Odlukom okupacionih vlasti, Lovćenska brigada je raspuštena jula 1943, a posle kapitulacije Italije federaliste su na terenu gotovo u potpunosti potisnuli četnici. Krajem rata njihove pristalice su u značajnom broju pristupile jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ).

Literatura: Radoje Pajović, Kontrarevolucija u Crnoj Gori: Četnički i federalistički pokret (1941-1945), Cetinje: Obod, 1977.

Č

ČETNICI KAO „ANTIFAŠISTIČKI” KOLABORACIONISTI. Teza o antifašističkom karakteru pokreta Draže Mihailovića pojavila se prvi put u istoriografiji socijalističke Jugoslavije 1983. u knjizi istoričara Branka Petranovića. Međutim, osnovni ton Petranovićeovog pisanja je bio u tolikoj meri kritički nastrojen prema četničkom pokretu, njihovim zločinima i aktivnoj kolaboraciji sa okupatorskim snagama da se ova sporadična ocena može uzeti samo kao nominalno i formalno određenje karaktera četničkog pokreta. Iz ovih razloga, 1983. godina se uobičajeno ne uzima kao zvanični početak istorijskog revizionizma (u odnosu na Ravnogorski pokret) u srpskoj/jugoslovenskoj istoriografiji.

Kada se dve godine kasnije (1985) u knjizi Veselina Đuretića pojavila prva izrazito revizionistička i apologetska interpretacija četničke uloge u Drugom svetskom ratu, Petranović je tu knjigu oštro i dosledno kritikovao. Ipak, koncepcija o dva antifašistička pokreta u Srbiji neprestano je prisutna u nastupajućem periodu. Štaviše, u publicistici, istoriografiji i udžbenicima apologija četničkog pokreta postaje sve zastupljeniji narativ, a ideološka preferencija u sravnjivanju tzv. dva antifašistička tabora preteže često ka „antikomunističkoj” strani. Ovo se naročito odnosi na period posle tzv. petooktobarskih promena kada su u Srbiji u upotrebu uvedeni udžbenici koji su poput nekakvih ravnogorskih čitanki glorifikovali četnički pokret i zaobilazili sagledavanje problematike četničkih zločina nad srpskim i nesrpskim življem i njihove saradnje sa okupatorom. Ideološka mantra o antifašističkom karakteru četničkog pokreta ubedljivo opstojava i u novijim udžbenicima koji se pojavljuju od 2014, i pored insistiranja na zločinačkoj prirodi pokreta i njegovoj aktivnoj kolaboraciji. Ova nategnuta konstrukcija o antifašističkim kolaboracionistima formulisana još u vreme samoupra-



Četnici i Nemci u okupiranoj Jugoslaviji.

vnog socijalizma čini se da će još dugo ostati svojevrsni srpski kuriozitet i dominantna paradigma u srpskoj istoriografiji i udžbenicima.

Literatura: Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, Beograd: Rad, 1983; Milivoj Bešlin, „Četnički pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji”, *Politička upotreba prošlosti – O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, Novi Sad: AKO, 2013.

ČETNICI PAVLA ĐURIŠIĆA. Četničke jedinice pod komandom vojvode Pavla Đurišića bile su najbrojnije i najznačajnije kolaboracionističke snage na tlu Crne Gore. Đurišić je u vreme Aprilskog rata bio kapetan jugoslovenske vojske, a kao oficir se istakao i u borbi protiv Italijana u ustanku u Crnoj Gori jula i avgusta 1941. Sa otpočinjanjem građanskog rata između pripadnika partizanskog i četničkog pokreta u Srbiji, u jesen 1941. dolazi do rasplamsavanja sukoba i u Crnoj Gori. Već od septembra 1941, Đurišićeve vojne formacije u severnoj Crnoj Gori mogu se smatrati delom pokreta Draže Mihailovića.

Tokom 1942. Đurišićevi četnici su u razračunavanju sa partizanskim jedinicama saradivali sa okupatorom i sa vojnim formacijama tzv. separatista (federalista). Posle potiskivanja partizanskih snaga iz Crne Gore u leto 1942, njena teritorija se našla pod kontrolom dva kvislinško-kolaboracionistička pokreta i komandom tzv. tri leteća odreda: jednog separatističkog Krsta Popo-

vića i dva tzv. nacionalna ili četnička čiji su vođe Bajo Stanišić i Pavle Đurišić (severna Crna Gora). Posle italijanske kapitulacije u septembru 1943. i pogibije Stanišića u oktobru iste godine, Đurišić je ostvario kontrolu nad najvećim delom Crne Gore.

Tokom 1942. i 1943. tzv. Đurišićevi ili crnogorski četnici počinili su masovne zločine i genocidne radnje protiv muslimanskog stanovništva u istočnoj Bosni. Takođe, aktivno su, na strani italijanskih i nemačkih okupatora, učestvovali u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi u kojoj su ih jedinice NOP potukle do nogu. U operacijama za konačno oslobođenje zemlje, Đurišić se protivno Mihailovićevoj strategiji povlačio na zapad sa nemačkim jedinicama. Tokom povlačenja, na tlu NDH uspostavio je saradnju sa crnogorskim separatistom Sekulom Drljevićem sa kojim marta 1945. preimenuje svoje jedinice u tzv. Crnogorsku narodnu

vojsku. Ustaše su ga na prevaru uhvatile i ubile aprila 1945. godine.

Literatura: Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: Četnički i federalistički pokret (1941-1945)*, Cetinje: Obod, 1977; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Sarajevo: Svjetlost, 1990.



Pavle Đurišić i vojni guverner Crne Gore, italijanski general Pircio Biroli.

Legenda i izvori za fotografije

str. 5

Pojam: Antiromanizam, antiromski rasizam

Opis: Žandarmi u selu Jabuka čuvaju Rome od linča, 15. juna 2010.

Izvor: www.blic.rs

str. 5

Pojam: Antifašizam danas

Opis: Antifa grupe na kontramitingu u Čarlotsvili (Charlottesville) u avgustu 2017.

Izvor: www.pbs.org

str. 6

Pojam: Balisti

Opis: Pripadnici Nacionalnog pokreta (alb. Balli Kombetar)

Izvor: znaci.net

str. 7

Pojam: Genocid

Opis: Koncentracioni logor Aušvic-Birkenau

Izvor: Wikipedia

str. 8

Pojam: Goli otok

Opis: Goli otok

Izvor: www.i.ytimg.com

str. 9

Pojam: Žene narodni heroji Jugoslavije

Opis: Narodni heroj Marija Bursać

Izvor: Wikipedia

str. 9

Pojam: Živorad Žika Popović

Opis: Živorad Žika Popović (sedi; treći s leva) sa članovima Opere iz Zagreba (jul, 1936)

Izvor: Zbirka fotografija Međuopštinskog arhiva u Šapcu

str. 11

Pojam: Žrtva

Opis: Srpska deca u ustaškim logorima

Izvor: www.jusp-jasenovac.hr

str. 12

Pojam: Zločin protiv mira

Opis: Nemački napad na Poljsku i početak Drugog svetskog rata

Izvor: wikipedia

str. 13

Pojam: Zločin protiv čovečnosti

Opis: Deportacija Jermena 1915. godine

Izvor: www.genocide-museum.am

str. 14

Pojam: Ida Sabo

Opis: Grafit sa likom Ide Sabo (Novi Sad)

Izvor: <http://www.autonomija.info>

str. 15

Pojam: Istoriografija

Opis: Leopold von Ranke

Izvor: Wikipedia

str. 15

Pojam: Komunizam

Opis: Zastava Saveza komunista Jugoslavije
Izvor: narodnooslobodenje.wordpress.com

str. 16

Pojam: Nada Dimić, narodni heroj
Opis: Nada Dimić, rad Sanje Iveković, Gen XX
Izvor: Wikipedia

str. 18

Pojam: Nedićeve snage
Opis: Pripadnici žandarmerije prilikom pretresanja terena u Srbiji 1941. godine
Izvor: znaci.net

str. 18

Pojam: Nepokoreni grad
Opis: Vešanje građana u centru Beograda na Terazijama 17. avgusta 1941.
Izvor: Wikipedia

str. 20

Pojam: Nirberški procesi
Opis: Optuženi tokom suđenja u Nirnbergu
Izvor: www.historyplace.com

str. 21

Pojam: Pećančevi četnici
Opis: Kosta Pećanac i Džafer Deva u društvu nemačkog oficira
Izvor: znaci.net

str. 22

Pojam: Pokret otpora u Grčkoj
Opis: Zakletva boraca ELAS-a
Izvor: Wikimedia

str. 23

Pojam: Pokret otpora u Italiji
Opis: Italijanski partizani u gradu Breša (Brescia), u severnoj Italiji, 1945. godine
Izvor: www.corriere.it

str. 23

Pojam: Pokret otpora u Poljskoj
Opis: Pripadnici Narodne armije 1944. godine
Izvor: Wikipedia

str. 24

Pojam: Pokret otpora u Francuskoj
Opis: Pripadnici jedinica francuskog pokreta otpora poznatijih kao "Maki" (Maquis)
Izvor: www.ntxe-news.com

str. 25

Pojam: Pokret otpora u Holandiji
Opis: Članovi holandskog pokreta otpora
Izvor: Wikimedia

str. 26

Pojam: Prinudni rad
Opis: Prinudni radnici iz Aušvica na izgradnji fabrike Krup
Izvor: www.ushmm.org

str. 27

Pojam: Ratko Mitrović, narodni heroj

Opis: Narodni heroj Ratko Mitrović

Izvor: www.muzejavnoj.ba

str. 27

Pojam: Ratko Pavlović Čičko

Opis: Narodni heroj Ratko Pavlović Čičko (sedi u sredini) sa drugovima u Španiji, Učenici OŠ „Ratko Pavlović Čičko“ iz Prokuplja obeležavaju dan škole

Izvor: Wikipedia

str. 28

Pojam: Revizionizam

Opis: Knjiga autora Aleksandra Sekulovića protiv rehabilitacije Draže Mihailovića, u izdanju Saveza antifašista Srbije

Izvor: Savez antifašista Srbije

str. 29

Pojam: Sećanje

Opis: Maurice Halbwach

Izvor: Wikipedia

str. 30

Pojam: Stratište

Opis: Jevrejke dovedene iz Kijeva u jaružu Babij Jar pred pogubljenje 29. i 30. septembra 1941.

Izvor: www.jewishvirtuallibrary.org

str. 31

Pojam: Suđenja za fašističke zločine u Jugoslaviji

Opis: Suđenje generalu Leru

Izvor: www.yugopapir.com

str. 32

Pojam: Suđenja za fašističke zločine u Nemačkoj

Opis: Suđenje Horstu Fišeru, doktoru u Aušvicu, održano u Istočnoj Nemačkoj 1966. godine

Izvor: Wikipedia

str. 33

Pojam: Suđenja u Poljskoj

Opis: Suđenje bivšem upravniku Aušvica Rudolfu Hesu

Izvor: <http://www.pap.pl>

str. 34

Pojam: Totalitarizam

Opis: Nacistički vođa Adolf Hitler i masovni miting organizovan od strane nacističke partije

Izvor: <http://100photos.time.com>

str. 35

Pojam: Ustaše

Opis: Ante Pavelić, vođa ustaškog pokreta i poglavnik Nezavisne države Hrvatske

Izvor: Wikipedia

str. 36

Pojam: Crnogorski federalisti

Opis: Sekula Drljević, vođa Crnogorskih federalista

Izvor: Wikipedia

str. 37

Pojam: Četnici kao “antifašistički” kolaboracionisti

Opis: Četnici i Nemci u okupiranoj Jugoslaviji

Izvor: znaci.net

str. 37

Pojam: Četnici Pavla Đurišića

Opis: Pavle Đurišić i vojni guverner Crne Gore, italijanski general Pircio Biroli

Izvor: znaci.net

Pojmovnik antifašističke borbe II
grupa autora

Edicija Škole antifašizma

Izdavač

Savez antifašista Srbije
Radoslava Grujića 11a, Beograd

Za izdavača

Savez antifašista Srbije

Urednik

dr Milovan Pisarri

Tehnički urednik

Aleksandar Stojaković

Autori

dr Olga Manojlović Pintar, dr Sanja Petrović Todosijević, dr Srđan Milošević,
dr Aleksandar Miletić, dr Milovan Pisarri

Lektura i korektura

Marija Šapić

Dizajn korica

Pavle Odavić

Prelom

Violeta Anđelković

Tiraž

300

Štampa

Beograd, 2018

Finansijska podrška: Fondacija za otvoreno društvo, Srbija i Rekonstrukcija ženski fond



FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA
OPEN SOCIETY FOUNDATION, SERBIA



CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

329.7(031)

POJMOVNIK antifašističke borbe. 2 / [autori Olga Manojlović Pintar...
[et al.] ; urednik dr Milovan Pisarri]. - Beograd : Savez antifašista
Srbije, 2018 (Beograd : Dina dizajn). - 42 str. : ilustr. ; 21 cm. -
(Edicija Škole antifašizma / [Savez antifašista Srbije])

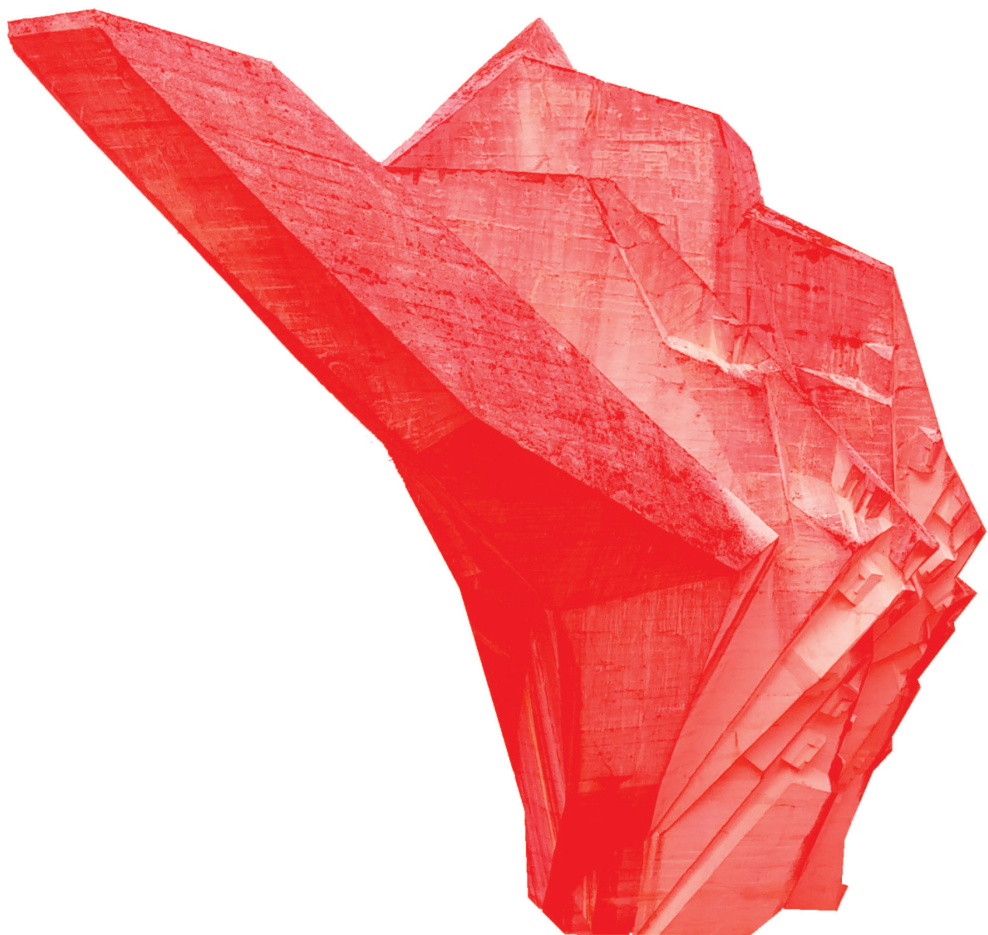
Tiraž 300.

ISBN 978-86-83981-18-2

1. Манојловић Пинтар, Олга, 1966- [аутор]

а) Антифашизам - Лексикони

COBISS.SR-ID 266290444



FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA
OPEN SOCIETY FOUNDATION, SERBIA



R REKONSTRUKCIJA
ŽENSKI FOND